

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИТВИНЧУК ІЛЛЯ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 72.012:623.11(477.7)“16/18”

ДИСЕРТАЦІЯ

**УРБАНІСТИЧНІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ КОМПЛЕКСИ МІСТ ПОДІЛЛЯ ІІ
ПОЛОВИНИ XVI-І ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

191 «Архітектура та містобудування»

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. ЛИТВИНЧУК

Науковий керівник
РИБЧИНСЬКИЙ Олег Валерійович
доктор архітектури, доцент

Львів - 2024

АНОТАЦІЯ

Литвинчук І.В. Урбаністичні фортифікаційні комплекси міст Поділля у II пол. XVI-I пол. XVII ст.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури (доктора філософії) за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування». – Національний університет «Львівська політехніка», Міністерства освіти і науки України Львів, 2024.

У дисертації розглядається історичний регіон Поділля як територія, яка чинила опір ісламській експансії у християнській світ на глобальному рівні, та грабіжницьким татарським набігам – на локальному. Ця територія була насичена укріпленими містами, серед яких - Кам'янець-Подільський, Брацлав, Вінниця, Скала-Подільська, Бар, Умань, Немирів, Бершадь, Ладижин, Буша, Рашків та інші. Дані укріплені міста мали оборонні споруди, під якими розуміються замкові, міські, польові укріплення, а також пристосовані для довготривалої оборони укріплені об'єкти всередині міста чи за його межами: сакральні споруди та комплекси, ратуші, торгові ряди, «караван-сараї», тощо. Дисертаційна робота виявляє актуальність у трьох основних напрямках: 1) Фортифікаційні споруди Поділля менше досліджені порівняно з іншими регіонами. Дослідження вимагає нових підходів та узагальнень попередніх результатів, 2) Швидка деградація об'єктів фортифікаційного мистецтва та перспективи їхнього використання в туристичному бізнесі потребують негайних наукових досліджень та фіксації стану збереження, 3) Ревіталізація оборонних споруд може стати каталізатором культурного та економічного розвитку міст і селищ, але вона має базуватися на наукових підходах. В роботі поставлено та виконано такі завдання: аналіз наявних наукових досліджень щодо історичних фортифікацій у містах Поділля, виявлення лакун у дослідженні цієї теми, створення репрезентативної вибірки об'єктів для подальшого дослідження, розробка методики дослідження збережених та втрачених урбаністичних фортифікаційних комплексів, їхня графічна реконструкція та опрацювання типології, яка описує їхню роль у загальній оборонній стратегії регіону, а також розробка рекомендацій щодо збереження та ревіталізації/ревалоризації об'єктів історичних фортифікацій.

У розділі 1 **«Стан наукової розробки теми та джерельна база дослідження»** зазначено, що історія дослідження оборонних споруд на Поділлі відображає еволюцію думки та методів дослідження науковців з II пол. XIX ст. по сьогоднішній день. Об'єкти цієї дослідницької уваги привертають увагу вчених з різних галузей. Попередні дослідження зміцнили наукові підходи та методи, які застосовуються в подальших дослідженнях на Поділлі, однак відзначається нерівномірність у вивченні фортифікаційних споруд в цьому регіоні з різних точок зору. Деякі проблеми стосуються визначення категорії культурної спадщини для таких споруд та виявлення їх меж. Багато джерельних матеріалів ще не досліджені повністю, їхнє використання може збагатити розуміння тематики оборонних споруд Поділля та Правобережної України в цілому.

У розділі 2 **«Методика комплексного дослідження урбаністичних фортифікаційних комплексів»** зазначається, що в процесі дослідження на території історичного Поділля в межах Подільського та Брацлавського воєводств з 1569 по 1648 рік було виявлено 145 міст, які виконували функції укріплених оборонних споруд. З цієї кількості була утворена стратифікована репрезентативна вибірка, що складалася з 19 міст, обладнаних урбаністичними фортифікаційними комплексами. Під час аналізу комплексів оборонних споруд була виявлена потреба у введенні нового наукового поняття – «урбаністичний фортифікаційний комплекс», Була розроблена комплексна методика дослідження таких об'єктів, що включає в себе спеціалізовані методи історико-містобудівних досліджень. Додатково була відзначена важлива роль сучасних технологій, таких як фотограмметричне знімання та лазерне сканування, а також робота з ГІС-системами. Застосування методу тривимірного графічного моделювання дозволило відтворити вигляд міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами на етапі їхнього розвитку у першій половині XVII століття.

У розділі 3 **«Передумови, чинники та основні етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля у II пол. XVI-I пол. XVII ст.»** систематизовано чинники, які вплинули на формування урбаністичних фортифікаційних комплексів у містах Поділля. Виділено культурно-філософські,

природні, військові та суспільно-політичні чинники. Ця комбінація параметрів створила різноманітність урбаністичних оборонних комплексів у містах регіону. Проведене дослідження виявило фактори, які спричинили виникнення фортифікаційні системи у містах Поділля прогресивного типу. Обґрунтовно, що основою для їх створення був принцип доцільності, де більший акцент був зроблений на функціональність, аніж на естетику. Прослідковано взаємозв'язки між характеристиками оборонних комплексів у містах Поділля, що дозволило виділити типологічні групи та періоди їх розбудови. Наприкінці проаналізовано стратегію розбудови мережі укріплених міст високої щільності як ефективний захист від татарських набігів, базуючись на накладанні графіку військових конфліктів та динаміки зростання укріплених населених пунктів.

У розділі 4 **«Композиційно-просторові та функціональні характеристики урбаністичних оборонних комплексів Поділля II пол. XVI-I пол. XVII ст»** детально класифіковано характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів у розглянутих населених пунктах Поділля та проведено порівняльний аналіз з виявленням певних закономірності. Було з'ясовано, що період між 1569 та 1648 роками є найбільш плідним урбанізаційно для регіону, з піком активності між XVI та XVII століттями. Розповсюдження інформації про невідомі раніше землі Поділля у трактатах того періоду служило стимулом для привертання уваги до цього регіону з боку річпосполитської шляхти. Також виявлено, що етнічне походження власників або адміністрації вплинуло на формування населених пунктів та визначило їхні урбаністичні та фортифікаційні характеристики. Руська шляхта, пильно ставлячись до своїх єдиноплемянників, була обережною у змінах у планувальній структурі міст, тоді як польська шляхта формувала містечковий ландшафт "під себе", ігноруючи місцеве населення. Формування цілковито нового урбаністичного середовища надавало принципово інші можливості у застосуванні новітніх фортифікаційних ідей, ніж реконструкція існуючого міста. Було також виявлено, що локація нових міст поруч з вже існуючими містами, з позбавленням останніх їхніх привілеїв, була поширеною практикою. Це дозволяло використовувати новітні фортифікаційні техніки. Також, коли засновувалися нові міста, представники обох шляхетних груп

використовували європейські підходи, що свідчить про високий рівень культури і освіти серед них. Методологія системного підходу до аналізу вогневої потужності фортифікацій укріплених міст показала кореляцію з поширенням прогресивних ідей у фортифікаційному будівництві. Результати геопросторового аналізу свідчать про неоднорідність у використанні фортифікацій згідно з хронологічними рамками дослідження. Розподіл таких фортифікацій допомагає зрозуміти пріоритети в обороні міст від ймовірних ворогів. Наприклад, на молдавському кордоні передбачалася атака Османської Імперії, тоді як з півдня очікувалися лише набіги легкозброєних кочівників.

У розділі 5 «Система критеріїв та підбору рекомендацій щодо збереження та ревіталізації урбаністичних оборонних комплексів» запропонована стратегія відновлення та відновлення цінності урбаністичних фортифікаційних комплексів, яка ґрунтується на розробці моделей оцінки за рядом критеріїв, основними з яких є рівень збереження та ступінь вивченості. Ці критерії ієрархічно взаємодіють між собою й узгоджуються з розглянутими підходами. Вищий за ієрархією підхід до відновлення вважається обґрунтованим, якщо він задовольняє всі встановлені критерії. Перед прийняттям остаточного рішення щодо вибору підходу та методів слід враховувати обґрунтованість їхнього застосування, для чого необхідно розробити відповідні юридичні механізми та процедури. На основі просторового аналізу за допомогою ГІС визначені мікрорегіони на Поділлі, які потребують спеціальної уваги у впровадженні різних підходів. Комплексна стратегічна програма реконструкції та оцінки цінності урбаністичних фортифікаційних комплексів має бути розбита на етапи, причому першими слід розглядати об'єкти збереженої архітектури, які можна швидко адаптувати для нових цілей. Це дозволить створити нові робочі місця у регіоні та отримати прибуток для фінансування робіт на менш прибуткових об'єктах. Такий механізм можна впровадити через створення громадських організацій та асоціацій для транстериторіальних проектів.

Ключові слова: урбаністичний фортифікаційний комплекс, Поділля, тривимірна реконструкція, об'єкти архітектурної спадщини, історичне місто, міський розвиток, замок, фортифікації, оборонні споруди, музеїфікація, критерії оцінювання,

модель, культурна спадщина, багатокритеріальність, ревіталізація, фортифікація, новий час, середньовіччя.

ABSTRACT

Lytvynchuk I.V. Urban fortification complexes of Podillia in the first half of the 16th - first half of the 17th century.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 191 "Architecture and urban planning". - Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2024.

The dissertation examines the historical region of Podillia as a territory that resisted Islamic expansion into the Christian world at the global level and the plundering Tatar raids at the local level. This territory was full of fortified towns, including Kamianets-Podilskyi, Bratslav, Vinnytsia, Skala-Podilska, Bar, Uman, Nemyrov, Bershad, Ladyzhyn, Busha, Rashkiv, and others. These fortified cities had defensive structures, which include castle, city and field fortifications, as well as fortified objects adapted for long-term defence within or outside the city: sacred buildings and complexes, town halls, shopping arcades, caravanserais, etc. The thesis reveals relevance in three main areas: 1) The fortifications of Podillia are less studied than those of other regions. The study requires new approaches and generalisations of previous results; 2) The rapid degradation of fortification art objects and the prospects for their use in the tourism business require immediate scientific research and recording of the state of preservation; 3) The revitalisation of defensive structures can become a catalyst for the cultural and economic development of cities and towns, but it should be based on scientific approaches. The paper sets and accomplishes the following objectives: to analyse existing scientific research on historical fortifications in Podillia, to identify gaps in the study of this topic, to create a representative sample of sites for further research, to develop a methodology for the study of preserved and lost urban fortification complexes, to graphically reconstruct them and to develop a typology that describes their role in the overall defence strategy of the region, and to develop recommendations for the preservation and revitalisation/revitalisation of historical sites.

Section 1, titled **“State of the art of the topic and source base of the study”** states that the history of the study of defensive structures in Podillia reflects the evolution of thought and research methods of scholars from the second half of the nineteenth century to the present. The objects of this research attention attract the attention of scholars from various fields. Previous studies have strengthened the scientific approaches and methods used in further research in Podillia, but there is an unevenness in the study of fortifications in this region from different points of view. Some problems relate to determining the category of cultural heritage for such structures and identifying their boundaries. Many source materials have not yet been fully explored, and their use can enrich the understanding of the subject of defensive structures in Podillia and Right-Bank Ukraine in general.

Section 2, titled **“Methodology of Comprehensive Research of Urban Fortification Complexes”**, notes that in the course of the study, 145 towns that served as fortified defensive structures were identified on the territory of historical Podillia within the Podillia and Bratslav voivodeships from 1569 to 1648. Out of this number, a stratified representative sample was formed, consisting of 19 cities equipped with urban fortification complexes. The analysis of the defence complexes revealed the need to introduce a new scientific concept - ‘urban fortification complex’, and a comprehensive methodology for studying such objects, including specialised methods of historical and urban planning research, was developed. In addition, the important role of modern technologies, such as photogrammetric surveying and laser scanning, as well as work with GIS systems, was noted. The application of the three-dimensional graphic modelling method made it possible to recreate the appearance of cities with urban fortification complexes at the stage of their development in the first half of the seventeenth century.

Chapter 3, titled **“Prerequisites, Factors and Main Stages of Formation of Urban Fortification Complexes of Podillia Towns in the Second Half of the Sixteenth and First Half of the Seventeenth Centuries”**, systematises the factors that influenced the formation of urban fortification complexes in Podillia towns. Cultural, philosophical, natural, military, and socio-political factors are highlighted. This combination of parameters created a variety of urban defence complexes in the cities of the region. The study has identified the factors that led to the emergence of progressive-type fortification systems in the cities of Podillia.

It is substantiated that the basis for their creation was the principle of expediency, where more emphasis was placed on functionality than aesthetics. The interrelationships between the characteristics of defence complexes in the cities of Podillia are traced, which allowed to identify typological groups and periods of their development. Finally, the paper analyses the strategy of building a network of high-density fortified cities as an effective defence against Tatar raids, based on the overlap of the schedule of military conflicts and the dynamics of growth of fortified settlements.

Chapter 4, titled **“Compositional, Spatial and Functional Characteristics of Urban Defence Complexes of Podillia in the Second Half of the Sixteenth and First Half of the Seventeenth Centuries”**, classifies in detail the characteristics of urban fortification complexes in the considered settlements of Podillia and conducts a comparative analysis to identify certain patterns. It was found that the period between 1569 and 1648 was the most fruitful in terms of urbanisation for the region, with a peak of activity between the sixteenth and seventeenth centuries. The dissemination of information about the previously unknown lands of Podillia in the treatises of that period served as an incentive to draw attention to this region on the part of the Rzeczpospolita gentry. It was also found that the ethnic origin of the owners or administration influenced the formation of settlements and determined their urban and fortification characteristics. The Ruthenian gentry, being vigilant about their tribesmen, was cautious in changing the planning structure of cities, while the Polish gentry shaped the townscape ‘for themselves’, ignoring the local population. The formation of a completely new urban environment provided fundamentally different opportunities for applying the latest fortification ideas than the reconstruction of an existing city. It was also found that the location of new cities next to existing cities, with the latter being deprived of their privileges, was a common practice. This allowed the use of the latest fortification techniques. Also, when new towns were founded, representatives of both noble groups used European approaches, which indicates a high level of culture and education among them. The methodology of a systematic approach to analysing the firepower of fortified cities' fortifications has shown a correlation with the spread of progressive ideas in fortification construction. The results of the geospatial analysis indicate heterogeneity in the use of fortifications according to the chronological framework of the study. The distribution of

such fortifications helps to understand the priorities in the defence of cities against potential enemies. For example, an attack by the Ottoman Empire was anticipated on the Moldovan border, while only raids by lightly armed nomads were expected from the south.

Chapter 5, titled “**A System of Criteria and Selection of Recommendations for the Preservation and Revitalisation of Urban Defence Complexes**”, proposes a strategy for the restoration and re-establishment of the value of urban fortification complexes based on the development of assessment models based on a number of criteria, the main ones being the level of preservation and the degree of research. These criteria hierarchically interact with each other and are consistent with the approaches under consideration. The highest hierarchical restoration approach is considered to be justified if it satisfies all of the criteria. Before making a final decision on the choice of approach and methods, the validity of their application should be taken into account, for which purpose appropriate legal mechanisms and procedures should be developed. Based on the spatial analysis using GIS, micro-regions in Podillia that require special attention in the implementation of different approaches have been identified. A comprehensive strategic programme for the reconstruction and valuation of urban fortification complexes should be divided into stages, with the first to be considered being preserved architecture that can be quickly adapted for new purposes. This will create new jobs in the region and generate revenue to finance work on less profitable sites. This mechanism can be implemented through the creation of public organisations and associations for trans-territorial projects.

Keywords: urban fortification complex, Podillia, three-dimensional reconstruction, architectural heritage sites, historic city, urban development, castle, fortifications, defensive structures, museumification, evaluation criteria, model, cultural heritage, multicriteria, revitalisation, fortification, modern times, Middle Ages.

Список публікацій здобувача

1. Cherkes B. and Lytvynchuk I., 2020. Spontaneous and regular models of fortified cities of Ukraine in the 16th–17th centuries. *Архітектурні дослідження*, 6, № 1. pp. 1–9. (Index Copernicus International, SciVerse SCOPUS)
2. Lytvynchuk I. and Rybchynskiy O., 2021. Typological features and problems of preserving urban defense complexes of private cities of the princes of Zbarazh in Podillia, Kyiv region and Volhyn in the XVI-XVII centuries. *Архітектурні дослідження*, 7, № 1. pp. 78–86. (SciVerse SCOPUS)
3. Бевз М. В., Рибчинський О. В. та Литвинчук І. В., 2019. Реконструкція етапів містобудівного розвитку містечка Рашків. Проблеми теорії та історії архітектури України : збірник наукових праць, 19, сс. 156–170. (Index Copernicus International).
4. Тарас Я. М. та Литвинчук І. В., 2022. Формування оборонних комплексів на Поділлі у XIV—XV ст.: планувальний та часовий аспект. *Народознавчі зошити*, 6 (168), сс. 1255–1271.
5. Литвинчук І. В., 2021. Гетерогенні просторові структури у ранньомодерних укріплених містах правобережної України. *Науковий вісник будівництва*, 106, № 4, сс. 60–69.
6. Бевз М. В., Рибчинський О. В. та Литвинчук І. В., 2019. Реконструкція етапів містобудівного розвитку містечка Рашків. Проблеми теорії та історії архітектури України : збірник наукових праць, 19, сс. 156–170.
7. Литвинчук І. В. та Рибчинський О. В., 2019. Комплексне дослідження урбаністичної генези укріпленого міста Ямполья Вінницької області. *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles*, 11, pp. 120–150.
8. Литвинчук І. В., 2021. Історико-містобудівні дослідження оборонних комплексів м. Вінниці русько-литовської доби (XIV-XVI ст.). *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles*, 14, pp. 74–89.
9. Рязанова, Н. О., Литвинчук, І. В. та Рибчинський, О. В., 2021. Дослідження укріплень містечка Кам'янки (Дністрової) за маловідомою картою Подільської

губернії 1844 р. А. Фітінгофа. Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles, 15. pp. 85–94.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Стан наукової розробки теми.....	22
1.1.1. Фортифікаційні споруди у дослідженнях українських вчених.....	22
1.1.2. Стан наукової розробки теми у закордонних дослідженнях.....	27
2. Джерельна база.....	31
2.1. Історичні джерела.....	32
2.1.1. Актові джерела.....	32
2.1.2. Картографічні джерела.....	32
2.1.3. Іконографічні джерела.....	35
2.2. Матеріали польових та камеральних досліджень.....	37
2.3. Нормативно-правова база.....	38
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ.....	41
2.1. Загальнонаукові підходи та принципи у дослідженні.....	41
2.1.1. Термінологічний принцип та метод термінологічного аналізу. Обґрунтування поняття «урбаністичний оборонний комплекс».....	41
2.1.2. Системний підхід у вивченні урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля.....	48
2.2. Комплексна методика дослідження урбаністичного фортифікаційного комплексу.....	52
Висновки до другого розділу.....	65

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕДУМОВИ, ЧИННИКИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ МІСТ ПОДІЛЛЯ У ІІ ПОЛ. XVI-І ПОЛ. XVII СТ.....	66
3.1. Передумови формування урбаністичних оборонних комплексів міст Поділля у XIV-XVI ст.....	66
3.2. Чинники формування урбаністичних оборонних комплексів міст Поділля.....	70
3.2.1. Чинник європейських культурно-філософських рухів	70
3.2.2. Природньо-кліматичний фактор.	75
3.2.3. Роль державної політики та приватної ініціативи.....	78
3.2.4. Чинники військові загрози у формуванні укріплених поселень.....	85
3.3. Основні етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля	88
Висновки до третього розділу.....	93
РОЗДІЛ 4. КОМПОЗИЦІЙНО-ПРОСТОРОВІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УРБАНІСТИЧНИХ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ ПОДІЛЛЯ ІІ ПОЛ. XVI-І ПОЛ. XVII СТ.....	94
4.1. Функціональні характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля.	94
4.1.1. За принципом оборони	94
4.1.2. За способом формування.....	95
4.1.3. За матеріалами та конструкціями оборонних споруд:	96
4.2. Композиційно-просторові характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля	97
4.2.1. За складом та змістом оборонних компонентів.....	97
4.2.2. Способи взаємодії з ландшафтом:.....	99
4.2.3. За способом організації міської планувальної структури	102

4.3. Вплив приватновласницької ініціативи на заснування, розбудову та укріплення міст:.....	104
4.4. Алгоритм зведеного аналізу для визначення загального типу урбаністичного фортифікаційного комплексу.....	105
Висновки до 4 розділу.	110
РОЗДІЛ 5. СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ ТА ПІДБОРУ РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕВІТАЛІЗАЦІЇ УРБАНІСТИЧНИХ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ.....	113
5.1. Методи ревіталізації, припустимі для роботи з урбаністичними фортифікаційними комплексами.....	113
5.2. Критерії вибору ревіталізаційних підходів.....	116
5.2.1. Критерії рівня збереженості.....	116
5.2.2 Критерії стану дослідженості	117
5.3. Критерії вибору методів ревіталізації	118
5.4. Стан збереженості урбаністичних оборонних комплексів та перспектива ревіталізації.....	120
5.5. Види руйнації УФК.....	122
5.6. Перспективи модернізації історичних укріплених міст Поділля.....	124
5.6.1. Стислий огляд українського та закордонного досвіду	126
5.6.2. Причини занепаду історичних уфортифікованих міст.	127
5.6.3 Шляхи ревіталізації.....	132
5.7. Загальні рекомендації щодо збереження:	133
5.7.1. Пропозиція щодо ревіталізації малих міст на прикладі м. Ямпіль Вінницької області.	135
Висновки до 5-го розділу	138
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	139

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	142
ДОДАТКИ.....	157

ВСТУП

Історично сформованим явищем в українських містах середньовічної та ранньомодерної доби була наявність комплексу оборонних споруд – зазвичай замкових та міських укріплень. Нинішній розвиток архітектурної науки дозволяє подивитись на цей комплекс як окремий об'єкт дослідження, виокремити його в структурі міста і охарактеризувати належним чином. Особливої актуальності тема історичних фортифікацій у містах набуває на території історико-географічного регіону Поділля, адже воно традиційно вважається територією, яка чинила опір ісламській експансії у християнській світ. Цей унікальний мультикультурний регіон пережив не одну державу на своїх землях: Подільське князівство, Велике Князівство Литовське, Київське князівство (1440-1471 рр.), Річ Посполиту, Гетьманщину, а потім – Дорошенка, повернення Речі Посполитої аж до її другого поділу. Серед найбільш відомих у науковій літературі міст Поділля – Могилів-Подільський, Брацлав, Вінниця, Скала-Подільська, Бар, Умань, трохи менше, але теж на слуху – Немирів, Бершадь, Ладижин, Буша, Рашків. Кам'янець-Подільський мав надзвичайно важливе військове значення, разом з Вітебськом та Гданськом він входив до найміцніших фортець давньої Польщі. На цих теренах творилася українська історія та формувався український народ, це був фронтір західноєвропейської цивілізації на межі східної кочової культури.

Під оборонними спорудами розуміються замкові, міські, польові укріплення, а також пристосовані для довготривалої оборони укріплені об'єкти всередині міста чи за його межами: сакральні споруди та комплекси, ратуші, торгові ряди, «караван-сараї», тощо.

У більшості випадків колишні грізні прикордонні міста-фортеці сьогодні є селищами міського типу з деградованою інфраструктурою та занепалими пам'ятками та об'єктами культурної спадщини. Автентична субстанція пам'яток або частково збережена, або цілковито втрачена і лише вулична мережа дозволяє нам орієнтуватись у минулому давніх оборонних споруд.

Актуальність дослідження:

Актуальність дисертаційної роботи полягає у:

1) Фортифікаційні об'єкти території степового порубіжжя Правобережної України на сьогодні є найменш дослідженими у порівнянні з іншими регіонами України (такими як Волинь, Галичина, Слобожанщина, Крим) та окремими фортифікаційними комплексами Української та Дніпровської оборонних ліній. Розглянута в межах даної дисертації територія досліджена вкрай нерівномірно, наукові знання про неї вимагають нових суттєвих доповнень та узагальнень попередніх досліджень. Розвиток вітчизняної школи дослідження історичних міст у Незалежній Україні вимагає переосмислення ролі фортифікацій, виокремлення оборонного чиннику як самостійного явища та його ґрунтового дослідження.

2) Швидка руйнація **автентичної субстанції пам'яток** фортифікаційного мистецтва, ймовірні перепланування історичної мережі вулиць міст, яка пов'язана з оборонними спорудами та їхня загальна деградація призводять до непоправних втрат об'єктів культурної спадщини, вимагають негайного проведення натурних досліджень з фіксацією усіма можливими засобами. Іншою загрозою якісного збереження наявних споруд нефахове виконання реставраційних робіт та **адаптація** під різноманітні невластиві функції, що зараз стає актуальним у зв'язку з розквітом туристичного бізнесу та можливістю громад міст та сіл отримувати фінансування на реставрацію та ремонт своїх пам'яток завдяки реформі децентралізації.

3) Оборонні споруди мають велике значення для відродження культурного та економічного життя у містах та селищах, проте, знаходяться у занедбаному або зруйнованому стані і не реалізують свій потенціал. **Ревіталізація** таких об'єктів, їхнє пристосування та залучення у туристичний бізнес має відбуватися на виключно науково обґрунтованих засадах.

4) Об'єкти української історичної фортифікації є важливими маркерами національної ідентичності, свідками високого розвитку українського народу у ранньомодерний час, тому інформація про їхню правдиву історію, отримана з результатів дисертаційного дослідження, є невід'ємною частиною формування національної свідомості та патріотичного виховання.

5) Російське повномасштабне вторгнення 2022 р. поставило під загрозу збереження пам'яток та об'єктів української культурної спадщини, зокрема

історичних фортифікацій. Це зумовлює масштабування робіт з дослідження та фіксації актуального стану таких загрозованих об'єктів.

Мета дослідження: визначити архітектурно-планувальні характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів півдня України, узагальнити їх за архітектурно-планувальними характеристиками, окреслити генезу та джерела їхнього походження, запропонувати концептуальні засади їх збереження і використання.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки теми в українській та закордонній науці, узагальнити джерельну базу дослідження.

2. Розробити методикку архітектурного дослідження урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля. Доповнити професійні архітектурно-реставраційні методи дослідження інтердисциплінарними сучасними методами із суміжних галузей. Графічно реконструювати гіпотетичний вигляд планувально-просторової структури урбаністичних фортифікаційних комплексів.

3. З'ясувати передумови, виокремити чинники та висвітлити основні етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля у визначених в роботі хронологічних межах дослідження.

4. Типологізувати характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів на підставі розроблених графічних реконструкцій їхнього вигляду на момент функціонування охарактеризувати роль урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля у загальній стратегії оборони України.

5. Розробити рекомендації щодо використання об'єктів оборонного призначення з метою їхнього збереження та ревіталізації.

Об'єкт дослідження: урбаністичні фортифікаційні комплекси¹ Поділля.

Предмет дослідження: функціональна структура, планувально-просторова композиція та стан збереження урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля.

---

¹ Урбаністичний фортифікаційний комплекс – поняття, введене у другому розділі даної дисертації у зв'язку з невідповідністю нинішнього термінологічно-понятійного апарату по відношенню до того комплексу фортифікаційних споруд, які являють собою феномен українського укріпленого міста. Доцільність введення цього поняття обґрунтовується результатами термінологічного аналізу.

Методи та методика досліджень: робота ґрунтується на використанні традиційних *загальнонаукових методів* дослідження: бібліографічний, порівняльно-історичний, типологічна класифікація, системний аналіз та синтез, *професійних архітектурно-реставраційних*: польові роботи, архітектурні та архітектурно-археологічні обміри, фотофіксація, камеральне опрацювання, виконання картограм втрат, , історико-містобудівний аналіз, графічне моделювання, *професійних методів з інших дисциплін*: звірка топогеодезичної підоснови з місцевістю, прив'язування історичної картографії у ГІС-системах, фотограмметрія та лазерне сканування.

Географічні межі досліджень: історико-географічний регіон України Поділля, який існував в адміністративних межах Подільського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої у хронологічних межах дослідження.

Хронологічні межі досліджень: II пол. XVI-I пол. XVII ст. Нижня межа пов'язана із підписанням Люблінської унії 1 липня 1569 року, створенням нової держави на політичній мапі світу – Речі Посполитої Обох народів та переходом українських земель від Великого Князівства Литовського до складу Польського Королівства. Зміна політичної обстановки та приход нових еліт сприяв потужному урбаністично-фортифікаційному розвитку. Нижня межа визначається початком національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у 1648 р., починаючи з якої роль довготривалих міських фортифікацій у нових війнах поступається польовій фортифікації, що спричиняє занепад урбаністичних фортифікаційних комплексів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

У дисертації *вперше*:

- введено у науковий обіг поняття «урбаністичний фортифікаційний комплекс», яке найбільш повно характеризує феномен українського укріпленого середньовічного та ранньомодерного міста і дозволяє проаналізувати його генезу, структуру та шляхи ревіталізації та (або) ревалоризації.

- проведено комплексні наукові історико-містобудівні дослідження окремих укріплених міст Поділля (Ямпіль, Немирів, Жванець, Бар, Кохангород, Рашків, Лжигівці та інші).
- розроблено систему критеріїв оцінки просторово-планувальних та функціональних характеристик урбаністичних фортифікаційних комплексів, їхньої кореляції між собою та побудовано алгоритм зведеного аналізу,
- застосовано сучасні методи дослідження з використанням інструментарію ГІС систем, лазерного сканування та фотограмметрії, тривимірного графічного моделювання
- створені гіпотетичні графічні реконструкції вигляду міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами станом на їхній розквіт у I пол. XVII ст.
- ідентифіковані збережені залишки фортифікаційних споруд у містах Ямполі, Ладжині, Ожигівцях, Барі.
- сформовано критерії оцінки стану збереження та дослідженості урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля та опрацьовано модель вибору рекомендованих рішень.

Доповнено:

- історію генези формування укріплених міст Поділля у хронологічних межах дослідження
- методичні положення з комплексних історико-містобудівних досліджень історичного міста професійними методами суміжних дисциплін
- історична теорія про українські уфортифіковані міста (міста з урбаністичними фортифікаційними комплексами) доповнена формуванням правдивих образів уфортифікованих міст

Уточнено:

- історичні відомості з розвитку укріплених міст Поділля та формування їхньої мережі в подільському регіоні.
- спростовано деякі міти про уявлення укріплених міст Поділля як периферійні міста з відсутністю впровадження в них актуальних західноєвропейських культурно-філософських та військово-інженерних течій.

Отримали подальший розвиток:

- методи оцінки стану збереження фортифікаційних споруд
- комплексні історико-містобудівні дослідження міст Поділля

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукової розробки теми.

1.1.1. Фортифікаційні споруди у дослідженнях українських вчених

Процес вивчення фортифікаційних споруд Поділля у царині наук у сучасному розумінні українськими вченими можна хронологічно поділити на чотири періоди, кожен з яких характеризується домінуванням певної галузі дослідження. Очевидно що ці періоди сформувались під впливом загальної політичної та суспільної обстановки і відображають її у результатах досліджень.

1 період - Оборонні споруди як предмет історії під впливом романтизму (сер. XIX-поч. XX ст.)

В цей період зароджується розуміння необхідності трактування історичних фортифікацій як пам'яткових об'єктів, відбувається романтизація оборонних споруд у свідомості суспільства, використання фортифікаційних елементів у сучасній архітектурі та ландшафтному дизайну.

Першими увагу до оборонних містечок України (зокрема, Порубіжжя) приділили українські історики В. Антонович, М. Грушевський, археолог Ю. Сіцинський. Володимир Антонович здійснив кілька експедицій на Поділля, де обстежував укріплення русько-литовської та польської доби, зокрема Рашків (Антонович, 1896). М. Грушевський у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» вперше всебічно висвітлив питання оборони степового порубіжжя, узагальнюючі відомі на той час історичні факти. Вибудований ним теоретичний каркас цілковито актуальний й досі, як показав подальший розвиток української науки, систематичні дослідження українських міст 1920-1930-х років і навіть 1980-2000-х лише доповнюють створену ним картину. Питанню оборони південно-західних регіонів України М. Грушевський присвятив також окрему працю «Южнорусские господарские замки в половине XVI века : историко-статистический очерк» (1890).

Істориками-археографами - М.Ф. Владимирським-Будановим, Д.М. Бентишевим-Каменським, вже згаданим вище В. Антоновичем) було

опубліковано та перекладено багато люстрацій, ревізій, інвентарів з описами українських порубіжних замків та укріплених міст.

Цей період заклав підвалини подальших досліджень міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами, доніс до нас стан збереження окремих фортифікаційних споруд на II пол. XIX-поч. XX ст., надав загальний вектор розуміння специфіки оборони українського порубіжжя за рахунок мережі укріплених міст.

2 період - Вивчення оборонних споруд в роботі ВУАН (1918-1934 рр).

У 1918 р. відкривається Українська Академія Наук, члени якої з галузі історії остаточно виокремила її з загальноросійського історичного дискурсу. Вчені отримали можливість легально та об'єктивно вивчати історію свого народу та країни. В цей час в світі і в радянській Україні починає формуватися реставраційна наука, а до вивчення фортифікацій залучаються мистецтвознавці – П. Жолтовський, С. Таранущенко (2013), Н. Коцюбинська (1931) які зафіксували багато збережених об'єктів оборонного призначення на фотокартках та в описах. Важливою подією для вивчення територій степового порубіжжя України стало створення Комітету вивчення Поділля, який очолив В. Отамановський. Крім того, йому належить, напевно перша в Україні робота по комплексному історико-містобудівному дослідженню порубіжного міста (було досліджено м. Вінницю). Робота над урбаністичними студіями Вінниці розпочалася ним ще у 1924 р., а закінчена вона була аж у 1949 р., сама праця у вигляді монографії була надрукована лише у 1993 р. (Отамановський, 1993). Історичний нарис вінницького замку у XVI-XVIII ст. опублікував М. Білінський (1926 р.). Про оборону порубіжжя у литовські часи писав брат Михайла Грушевського, Олександр Грушевський (1928; 1931).

Безпосередньо темою степового порубіжжя в ці часи займався історик Ф. Петрунь (1926; 1928), чий доробок полягав у вивченні україно-турецьких взаємин та оборони українських земель від степових племен. Специфіка його роботи мала історико-географічний ухил, ним було локалізовано багато історичних міст з вичитаних давніх актів.

Українська наука розвивалась, поза сумнівом і поза межами УРСР та ВУАН – у Львові в той час працював український історик І. Крип'якевич, до сфери наукових

зацікавлень якого входила військова історія України, особливо доби козацтва, що є добрим підґрунтям для розуміння специфіки українського порубіжжя (Крип'якевич, 1938).

Робота, яка велась під проводом ВУАН в багато в чому продовжувала підхід, закладений у попередньому, «романтичному» періоді, натомість, збагачувала та систематизувала історичні знання з інших дисциплін: географії, мистецтвознавства, краєзнавства. Ці дослідження характеризувалися достатньою незалежністю від пануючої на той час комуністичної доктрини, формували україноцентричний погляд на предмет дослідження та мали великі перспективи. Однак, розформування Академії у 1934 р. та репресії її провідних дослідників припинило розвиток української дослідницької думки.

В цілому цей період продовжує наукові пошуки попереднього етапу з акцентуванням ролі саме українського народу у процесі формуванні укріплених населених пунктів (міст з УФК), суттєво доповнює існуючі на той момент прогалини у дослідженнях.

3 період – історіографія укріплень в умовах пізнього СРСР (1953-1980-ті рр.)

За період сталінської диктатури вивчення оборонних споруд степового порубіжжя майже не просувалось. Лише в часи відлиги та після неї відновлюється вивчення оборонних споруд, які носять більше уривчастий, а не системний характер. З позитивних речей можна відмітити, що з розвитком практичної реставрації до вивчення оборонних споруд долучаються архітектори, зокрема, О. Нельговський (1971; 1979), О. Годованюк (1980;1986), Г. Логвин (1959; 1967), В. Ленченко (1979; 1980), Ю. Асеев (Юрченко та Асеев, 1950), О. Мацюк (1980; 1993). Значущий внесок у розвиток методики дослідження давньоруських оборонних споруд зробив М. Рожко. Він задавався широким спектром питань щодо реконструкції давньоруського міста, його складових елементів та оборонних споруд. Дослідження Рожко проводилися як в категоріях систем розселень (на прикладі Карпатського регіону у IX-XIV ст. (Рожко, 1996) так і на цілеспрямованого об'єктного дослідження окремих споруд та їхніх елементів. Так, зокрема, розглянуті питання водозабезпечення давніх міст (Рожко, 2001), підйомних мостів (Рожко та Токарський, 1994), поверховості

давньоруської забудови у «градах» (Рожко, 1994), оборонно-житлових веж (Рожко, 1997).

Спроби систематизувати данні по території східного Поділля були зроблені істориком П. Сасом (1988a; 1988b; 1989). Свої дослідження автор робить у розрізі царини топографії та демографії міст, яку у той самий час розвиває Микола Крикун (1978; 1982), Г. Боряк (1981; 1985; 1987) та Я. Дашкевич (1987a). Останній автор у широкому історичному значенні ввів в український науковий обіг поняття «Великого кордону», невід'ємною частиною якого є і наше степове порубіжжя (1984; 1987b; 1989; 1991).

В цей період втрачається зацікавленість археологів укріпленнями XV-XVII ст., тобто, пізнього середньовічного та ранньомодерного часу. Окремими винятком є дослідження Кучери (1965) оборонного двору у затопленому нині с. Сокільці, крім того він цікавився дерев'яними оборонними спорудами XV-XVII в тому числі, і на території степового Порубіжжя України. (Кучера, 1972; 1973). Ще одним археологом, який доторкнувся теми фортифікацій, зокрема, на Поділлі, був Іон Винокур. Йому належить дослідження Буші, Бакоти, Бернашовки, загальні дослідження об'єктів археології на Поділлі (Баран та ін., 1978; Винокур та Забашта, 1991; Винокур та Хотюн, 1965; Винокур, 1965).

Загалом цей період найбільш цікавий з точки зору сучасної науки своїми дослідженням окремих фортифікаційних споруд (а також замковими комплексами) як об'єктів історичної архітектури. Проведені натурні дослідження на сьогоднішній момент вже є історичним іконографічним матеріалом, який фіксує стан збереження фортифікаційних об'єктів станом на середину – другу половину XX ст.

4 період – оборонні споруди у дослідженнях відродженої української науки (1990 – дотепер)

Перебудова та здобуття за нею незалежності України надало потужний поштовх до відродження української науки фактично у всіх царинах. Зростає якість комплексних історико-містобудівних досліджень завдяки таким сучасним вченим-дослідникам архітектури та містобудування як М. Бевз (2004), П. Ричков, (2018), О. Рибчинський (2019; 2020, 2021; 2023), Г. Петришин (1993),. Хоча данні автори не

вивчають оборонний чинник як окреме явище з точки зору розвитку артилерії, військової інженерії, тактики облоги фортець, він фігурує у їхніх урбаністичних студіях як важливий елемент міського планування. Серед архітекторів, які вивчають оборонний компонент у своїй цілісності та самостійності сьогодні, відзначаються архітектори Ольга та Ігор Оконченки (2020; 2021; 2022), Ольга Пламеницька (1993).

Мистецтвознавець К. Липа (2007) вивчає фортифікації України у розрізі своєї спеціальності, прослідковує проникнення прогресивних західноєвропейських ідей на Україну.

Питання військової колонізації українських порубіжних земель сьогодні успішно досліджують Г. Петришин (1996), М. Крикун (1978; 1982) та О. Мальченко (1996а; 1996б). Окремі праці вже згаданого історика Я. Дашкевича також охоплюють цю проблематику (1992а; 1992б).

О. Мальченко присвятив свою дисертацію кандидата історичних наук та монографії укріпленим поселенням порубіжжя, включивши у географію свого дослідження і частину Лівобережної України в межах Київського воєводства. Мальченко активно популяризує поняття «степове порубіжжя» і робить спробу типологізації оборонних споруд на його території (1996а; 1996б; 1996с). Автор демонструє динаміку військової колонізації на порубіжжі у 15-17 ст., наводить статистику успішних та невдалих облог замків, забезпеченості їх гарнізонами та зброєю. У каталозі, кожному з населених пунктів присвячена окрема археографічна розвідка, хоча вона і не завжди відрізняється ретельністю проробки – так, в умовах відсутності джерел автор змушений звертатися до енциклопедичних видань (починаючи від «Словника Географічного (Chlebowski i inne, red., 1880-1908)» і закінчуючи «Історією міст і сіл УРСР» (Курило, гол. редкол., 1969-1974), які дуже часто є передруком міфів чи неточностей з попередніх, не завжди достовірних джерел. Спроба типологізації оборонних споруд є важливою у нашій науці, натомість, вважаємо необхідним переглянути її з точки зору сучасного архітектора-реставратора. Відсутність міждисциплінарного підходу у дослідженні фортифікацій у роботах Мальченка та інших істориків призводить до необхідності ревізії їхніх досліджень.

На сьогоднішній день оборонні споруди, як і інші об'єкти та пам'ятки культурної спадщини є предметом дослідження пам'яткознавців діячів. Якщо у попередньому етапі охорона культурної спадщини зводилася до точкового збереження окремих споруд без піклування про історичне середовище, сучасні науковці говорять про важливість збереження останнього (Рудницький (1993), В. Вечерський (1999; 2003), О. Рибчинський (2018)).

Проблематикою порубіжжя на самому західному його сегменті займається архітектор В. Чорновус (1994) (йому ьакожж належать дослідження брацлавського замчища (Чорновус, 1990)).

Даний етап продовжується в наші дні і знаходиться на етапі розвитку переосмислення усталених поглядів на українсько фортифікацію, зокрема і в містах Поділля. Цьому сприяє використання різноманітних методів з різних дисциплін, відсутність ідеологічного державного тиску, вільний доступ до архівів.

1.1.2. Стан наукової розробки теми у закордонних дослідженнях.

Оскільки окремі фортифікаційні об'єкти на Поділлі були сформовані під впливом європейських фортифікаційних шкіл, огляд закордонної європейської історіографії є необхідним для ширшого розуміння теми.

Спроби переосмислення історії оборонної фортифікації в Європі виникали ще в епоху бастіонових фортець і писалися сучасними на той момент військовими інженерами, такими, як Антуан де Віль – один з винахідників бастіонової фортифікації. Його твір 1629 р. «Les fortifications...» (Deville, 1628) мав, передусім, практичне значення для тогочасної військової науки. Інший французький автор Ежен Еммануїл Віолле-де-Люк (походить вже з XIX ст.) (Duc, 1874) є вже фаховим реставратором та істориком архітектури, вперше в Європі розглядає оборонні споруди не лише з мілітарної позиції, але як пам'ятки культурної спадщини, піднімає питання дослідження руїн давніх замків.

У I пол. XVII ст. у Речі Посполитій жив та творив інженер українського походження Йосиф Наранович-Наронський. У своєму трактаті «Будівництво військове» (опублікувала Т. Зарембська (Zarębska, 1986) він вперше подає нарис розвитку фортифікацій на українських землях – від давньослов'янських городищ до

тенальної західноєвропейської фортифікації. У XIX ст. паралельно з українською формується і польська школа дослідників. Її представники – О. Яблоновський (Jabłonowski, red., 1876-1915) др. Антоні (Й. Ролле (Antoni, 1880)) та інші вивчали українську порубіжну територію у загальнопольському історичному дискурсі. Др. Антоні присвятив окрему працю подністровським замкам на кордоні з Молдавією – у своїх історичних розвідках він торкається не лише самих замків, а й міст, в яких ці замки розташовувались (Шаргород, Бар, Могилів, Кам'янець, тощо). Дослідження оборонного чинника, який вплинув на формування порубіжних міст зустрічається у працях А. Пшездецького та А. Чоловського (Przeździecki, 1841; Czołowski, 1892). Польську археографію репрезентує вже згаданий О. Яблоновський.

Російська дореволюційна школа вивчення фортифікацій представлена Цезарем Кюї (1897) та Віктором Яковлєвим (1931). Перший був теоретиком сучасної йому фортифікації, але не оминув історію у книзі «Краткий исторический очерк долговременной фортификации». В. Яковлєв відомий фундаментальною працею «Еволюція довготривалої фортифікації», в якій історія фортифікаційного мистецтва розглядається з давніх часів до I світової війни.

Важливим є розуміння того, що фортифікаційне мистецтво у період Ренесансу було невід'ємною частиною т. зв. «архітектури універсальної», фактично таким воно залишалось до XVIII ст. В цій площині розвиток фортифікацій у XX ст. в Європі вивчали: Пауло Марконі – в Італії (Fiore F. P., Marconi P., Muratore G., Valeriani G., 1973), Горст Де Ла Круа – у США (Croix, 1960), Джон Рігбі Хейл – у Великій Британії (Hale, 1977), Рудольф Губер – у ФРГ (Huber und Rieth., ed., 1979). Польськими класиками фортифікаційних досліджень є Тереза Зарембська (Zarębska, 1986), Богуслав Дибаш (Dybaś, 2018). Найбільш вагомий внесок своїми фундаментальними працями вніс Януш Богдановський (Bogdanowski, 1993).

Табл. 1. Галузі знань, в розрізі яких вивчались оборонні споруди степового порубіжжя у кожному з чотирьох періодів

Загальна історія	Археографія	Топографія та демографія міст	Археологія	Мистецтвознавство	Архітектура та реставрація	Містобудування	Охорона пам'яток
■ ■ ■ □ ■	■ ■ ■ □ ■	■ ■ ■ □ ■	■ □ □ ■	□ ■ □ ■	□ □ ■ ■	□ □ □ ■	□ □ □ ■

Умовні позначення:

□ – дослідження в даному періоді не проводилися

■ – проводилися

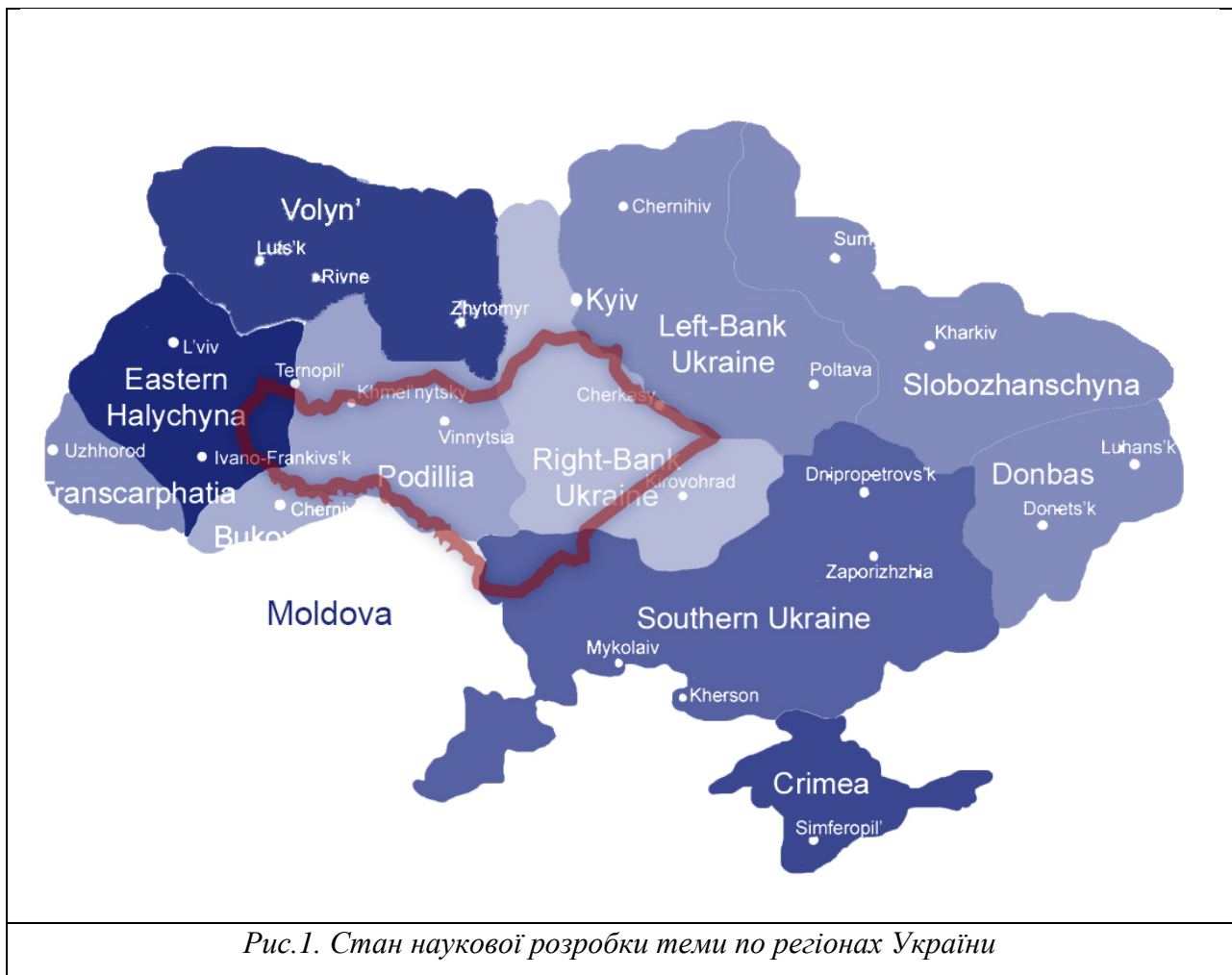
Табл. 2. Аналіз публікацій попередніх дослідників

№	Публікація	Галузь знань							
		Загальна історія	Археографія та джерелознавство	Топографія та демографія міст	Археологія	Мистецтвознавство	Архітектура та реставрація	Містобудування	Охорона пам'яток
1.	М. Грушевський (1890)	+	+						
2.	М. Грушевський (1894a)	+		+					
3.	М. Грушевський (1894b)	+	+						
4.	Ю. Сіцинський (1928)	+	+	+		+	+		
5.	др. Антоні Ролле (1890)	+		+					
6.	др. Антоні Ролле (1893)	+							
7.	П. Жолтовський (1930 р.)	+				+			+
8.	В. Огамановський (1946; 1954)	+	+	+				+	
9.	Ф. Петрунь (1928, 1926; 1931)	+	+	+					
10.	М. Карачківський (1929; 1931)	+							
11.	О. Грушевський (1917; 1928; 1931)	+							
12.	В. Гошкевич (1913)	+			+				
13.	И. Каманин (1901)				+				
14.	О. Нельговський (згод. праці)	+				+	+		
15.	В. Ленченко (згод. праці)	+				+	+		
16.	О. Мацюк (згод. праці)	+				+	+		
17.	П. Сас (згод. праці)	+		+					
18.	М. Кучера (згод. праці)			+					
19.	Г. Боряк (1985; 1987).	+	+	+					
20.	М. Крикун (згод. праці)	+	+	+					
21.	Дашкевич (згод. праці)	+							
22.	Рудницький (згод. праці)	+	+	+		+	+	+	+
21.	М. Бевз (згод. праці)	+		+		+	+	+	+
22.	О. Мальченко (згод. праці)	+		+					

23.	Вечерський (згод. праці)	+	+				+		+
24.	П. Ричков (згод. праці)	+	+			+	+	+	+
25.	О. Рибчинський (згод. праці)	+				+	+	+	+
26.	В. Чорновус (згод. праці)	+					+	+	
27.	О. Пламеницька (згод. праці)	+	+			+	+		+
28.	Л. Виногородська	+			+			+	
29.	К. Липа (згод. пр)	+				+			

Табл. 3. Стан наукового дослідження фортифікаційних споруд України за історичними регіонами

Регіон	Автор
Волинь	<u>Аносова, В.С., Хохонь, М., Берlach, О.П., Ричков, П., О. Оконченко, Терський, С., Байцар-Артеменко, О.В., Лесик, О., Гнатюк, Л., Александрович, В., Мацюк, О., Колосок, Б., Рапопорт, П.</u>
Галичина	<u>Аносова, В.С., Хохонь, М., Оконченко, О.М., Бевз, М., Терський, С., Омельчук, Б., Рибчинський, О.В., Піняжко, Т., Петрик, В.М., Лукомська, З.В. Могитич, І., Чень, Л.Я., Конопада, Р., Мацюк, О., Лукомський, Ю. В., Петришин, Г., Майба, І., Рожко, М., Диба, Ю. Р., Федунків, З.</u>
Закарпаття	Гупало, В.
Буковина	Комарницький, С.
Поділля (Західне)	<u>Аносова, В.С., Оконченко, О.М., Захар'єв, В., Рибчинський, О.В., Вуйцик, В., Годованюк, О., Чень, Л. Я., Нельговський, О. Дячок, Логвин Н., Сицінський, Є., Липа, К., Мацюк, О., Пламеницька, О</u>
Поділля (Східне)	Пламеницька, О., Трегубова, Т., Виногородська, Л., <u>Білецька, О., Годованюк, О., Отамановський, Мельник, В. М., Попельницький, О.</u>
Надніпрянщина (Київщина)	<u>Чебанюк, О., Ластовський, Колибенко, О., Бажанова, Т.</u>
Південь України	<u>Тимофієнко, В., Фролова, Ю.В., Сапожніков, І., Красножон, А., (2018), Якубова, Т.А.</u>
Слобожанщина	<u>Вечерський, В., Осадчий, Є., Новгородов, В.</u>
Лівобережна Україна	<u>Бондар, О., Коваленко, В.П., Осадчий, Є., Супруненко, О., Єфименко, П., Вечерський, В.</u>
Крим	Тимофієнко, В., Джанов, А., Ланцов, С., Баранов, И., Карамзіна, Н., Стародубцев, В., Носкова, Е., Солодов, В.
Україна (загалом)	М. Грушевський, Глушок, О., Липа, К., Назаров, М. Ю., Логвин, Г., Ленченко, В.О., Мальченко, О. Є., Рудницький, А.

Таким чином, проаналізувавши історіографію досліджень, можна зробити висновок, що комплексного вивчення проблематики оборонних споруд у містах Поділля, яке б дало змогу побачити питання об'ємно та всебічно, не виявлено. Існують поодинокі дослідження, обмежені за територією та часовим проміжком і розглянуті лише у площині однієї з наукових дисциплін. Переважно це праці зі загальної історії, археографії, топографії та демографія міст, археології, мистецтвознавства, теорії та історії архітектури, пам'яткознавства.

2. Джерельна база.

Джерела, які лягли в основу дослідження, можна поділити на три масштабні групи, що об'єднують в собі джерела принципово різних порядків. Це, історичні джерела, матеріали польових експедицій, нормативно-правова база. У свою чергу, ці групи теж диференціюються за видами матеріалів, які можуть окреслювати лише окремі певні аспекти досліджуваної проблеми.

2.1. Історичні джерела.

У випадку даного дослідження беруться до уваги переважно письмові історичні джерела, які зафіксовані у форматі опублікованих наративів, статистично-господарчих документів (люстрації, ревізії, інвентарі) та інших давніх актів, іконографії та картографії. Історичні свідчення в усних переказах, зібраних під час експедицій у досліджуванні населенні пункти, подаються наступним підрозділом.

2.1.1. Актові джерела.

До них відносяться ревізії та люстрації королівських та княжих (державних) маєтків, замків, староств, воєводств; інвентарі, конотації приватних ключів, міст, містечок, сіл; подимні та офірні реєстри; привілеї на осаду міста та впровадження ярмарок, записи митних комор; суммарії та витяги з рішень судів та королівських трибуналів; акти міждержавного розмежування та обводи воєводств, повітів, староств, ключів. Мета складання таких документів у кожному випадку індивідуальна, натомість, у більшості випадків для приватних територій це інвентаризація існуючого на момент складання матеріального майна перед передачею у іншу власність внаслідок купівлі, посесії (суборенди), судових спорів, тощо; для державних – зміна кордонів, контроль над податками, оцінювання стану оборони. Джерела цієї групи характеризуються надійністю, точністю, але не завжди несуть повну інформацію для дослідника. Частина актових джерел на сьогодні є вичитана, опублікована та перекладена, такі джерела вважаються введеними у науковий обіг. На сьогоднішній момент величезна кількість архівних матеріалів знаходяться у ЦДАУК та АГАД та неопрацьовані дослідниками (фонди Замойських, Любомирських та інші).

2.1.2. Картографічні джерела.

Включають як загальні історичні карти держав, воєводств, маєткових ключів, так і топогеодезичні знімання окремих міст, містечок чи території (починаючи з кінця XVIII ст.).

Кін. XVI-XVII ст.

Найдавнішою картою, яка може зацікавити дослідника порубіжних фортифікацій, є карта Станіслава Сарницького 1687 р. (Sarnicki, 1587) складена до його «Опису Нової та Старої Польщі» (Sarnicki, 1585) метою якої була інвентаризація новопридбаних русько-литовських земель після Люблінської Унії. Карта умовно позначає укріплені міста, диференціюючи їх за типом оборонних споруд – чітко відрізняються міста, засновані на середньовічних засадах (замок на горі – Тустань, Львів, Брацлав, Вінниця) та ранньомодерні (Шаргород, Біла Церква). Класичним джерелом, яким вже багато десятиліть користуються дослідники є карти Боплана, найбільш цікавою з них є «Спеціальна» карта, яка в умовний спосіб репрезентує типи уфортифікування міст. Карта показує принципову схему фортифікаційної системи (локалізацію замків, кількість оборонних периметрів міста, розташування укріплень відносно річок, тощо), натомість не розрізняє міста за типом фортифікаційної системи (дерев'яно-вежова чи бастіонова) та реальним масштабом. Додатковими матеріалами дослідження є карти воєводств того ж автора – Брацлавського, Подільського, Київського, які повністю покривають необхідну нам територію степового порубіжжя. Інші відомі карти того періоду показують лише окремі території. Так, Радзивилівська карта ВКЛ (Axentowicz, 1965) охоплює і територію України до Кам'янця, Брацлава та Черкас на південь, російська карта 1630 р. (Ставище та Ставищенщина, 2024) показує Правобережну Київщину з Білою Церквою, Трахтемирівом, Черкасами, Каневом, Трипіллям. Багата проробка деталей в умовних позначеннях містах робить її перспективною в плані досліджень архітектурних особливостей оборонних споруд і використання як не тільки картографічне, але й іконографічне джерело.

Плани окремих міст у XVII ст. теж наявні – це плани міст Меджибожа (Матвіїшин, 2004), Бара (там само), Збаража (Прадідівська слава, 2018). Плани зроблені в окомірний спосіб, що дає нагоду різночитанню у трактуванні існуючої на той момент планувальної структури та ідентифікації збережених її реліктів.

XVIII ст.

Коло картографічних джерел XVIII ст. значно ширше, в першу чергу – планами окремих міст, більшість з яких по даній території виконана російськими топографами

наприкінці століття. До сер. XVIII відносяться ситуаційні плани Жванця (Нагнибіда та Литвинчук, 2020) та Могильова (Archiwum Narodowe w Krakowie, 1750) які не фіксують вуличну мережу, а лише оборонний периметр міста. Плани інших міст виконані під час російсько-турецької війни та після II розділу Речі Посполитої, зняті інструментально і характеризуються високою точністю, що дає можливість суміщати їх з сучасною підосною (ортофотопланом чи топогеодезичним зніманням). Хоча в цей період у більшості міст міські укріплення нівелюються, деякі плани міст фіксують фрагменти міських валів чи ровів (Могилів, Брацлав, Умань, та інші (Ричков, 2016)). найбільша збірка картографічних джерел зберігається у фонді Воєнного Вченого Архіву РДВІА, відомості про них див. у (Пивовар, 2012).

Атлас Ріцці Заноні 1770 р (Старовинні карти України, 2024а). є найбільш масштабною картографічною працею по всім українським землям, які були у складі Речі Посполитої. В цей час, це джерело потребує верифікації з іншими тогочасними джерелами – дослідникам відомі похибки, які допущені на цих картах, що ускладнює роботу з ним.

XIX-поч. XX ст.

У XIX ст. геодезична наука продовжувала розвиватись, що дозволило карти робити більш точними, але в цей самий час відбувається руйнація та занепад фортифікаційних споруд, більшість з яких не потрапила на нові карти, наприклад такі, як 3-верстова карта Шуберта 1860-1880х рр (Старовинні карти України, 2024b), виконана для європейської частини Російської Імперії. Окремі кадастрові плани міст та містечок зосереджуються на відображенні парцеляції та меж приватних територій, тому навіть існуючі залишки фортифікацій, у вигляді ровів та валів туди не потрапляють. На початку XX ст. виготовляється 2-хверстова карта, якою користується Генштаб СРСР до 1939 р (Старовинні карти України, 2024с). На цій карті, завдяки більш крупному масштабу, відображено кожен квартал міст станом на 1911-1914 рр., що дозволяє одразу розрізнити історично складене планування міста від продуктів радянської реконструкції, що є важливим у нашій методиці дослідження.

XX-XXI ст.

Важливими картографічними матеріалами цього часу є топогеодезичні знімання, які робилися перед виконанням опорних та генеральних планів міст. Вони фіксують існуючу на момент знімання натуру, у багатьох випадках актуальну і на сьогодні, по якій можна проводити звірку історичних карт та планів. У випадку, коли існують розроблені матеріали до генеральних планів поселень, їх необхідно включати у комплексне історичко-містобудівне дослідження населеного пункту як частину історіографічної розвитку. До цієї ж категорії можна віднести і кресленики проектів реставрації окремих оборонних споруд у разі їх виявлення.

2.1.3. Іконографічні джерела

Іконографія порубіжних територій нечисельна, в порівнянні з західними українськими територіями, та, особливо, в плані вивчення фортифікацій. Перші зображення порубіжних населених пунктів з'являються лише наприкінці XVIII ст., коли фортифікації майже всіх міст та містечок остаточно втратили свою обороноздатність та занепали, або вже були знищені внаслідок господарської діяльності мешканців. Швейцарський архітектор та аквареліст Йогана Мюнца (Budzińska, 1982) який подорожував Україною, степовим порубіжжям аж до узбережжя Чорного моря у 1780-х роках, ретельно замалював краєвид кожного з відвіданих ним міст і їхніх околиць. Якщо фортифікаційних споруд на його акварелях у як правило, не зображено, то самі силуети міст, архітектурні домінанті та краєвиди можуть стати ключем у розв'язуванні проблематики містобудівного розвитку укріплених населених пунктів, а слідом за цим – ідентифікації оборонних споруд у цих містах. Другий автор, який охоплює досліджувану територію – це Наполеон Орда (Сачек, 2014). Він, натомість, більш спеціалізувався на зображенні знакових архітектурних об'єктів, переважно, польської культурної спадщини (панські двори, костели). Його географія ширша і охоплює Поділля, Київщину, Волинь та Білорусь. Іконографія кожного з укріплених порубіжних міст може бути доповнена локальними авторами, переважно XX ст., відомості про які буде подано у наступних розділах.

2.1.4. Наративні джерела

Джерела-щоденники та оповідання сучасників тогочасних подій. Серед щоденників XVII ст. найважливішим з них є щоденники Ульріха фон Вердума, Евлія Челебі, Павла Халєбського (Аллепский, П., 1898), П'єра Шевальє (1993) та інші. Ульріх фон Вердум подає досить детальний опис кожного з населених пунктів, які він відвідував, він описує замкові та міські укріплення, їхні характеристики (розмір, матеріал, тип фортифікації, складові оборонних споруд (рів, вал, частокіл, брами, вежі тощо)). Його щоденник відомий вітчизняним науковцям у перекладі К. Лиски (Liske, 1876), здійсненому ще у XIX ст. и у пізнішому перекладі з тексту Лиски на українську мову – І. Сварника (1983). Обі два автори не розумілися добре на фортифікаціях, тому, зважаючи на детальність опису оборонних споруд, ці тексти можуть спотворювати історичну дійсність, в результаті чого є вкрай необхідним здійснити переклад з мови оригіналу на українську, з залученням дослідників фортифікацій. Для багатьох оборонних міст порубіжжя відомості фон Вердума разом з картою Боплана є єдиними джерелами до вивчення оборонних споруд у цих містах у XVII ст. Нажаль, автор не об'їздив всю Україну, тому деякі важливі населенні пункти залишилися поза його увагою (Рашків), а деякі просто мимохідь згадуються без детального опису (Томашпіль).

Текст Евлія Челебі відомий у перекладі на російську мову 1961 р (1961). Вочевидь, він також зроблений без урахування фортифікаційної специфіки, крім того, деякі міста перекладені в таких спосіб, що не піддаються локалізації через спотворення їхніх назв (наприклад, місто-фортеця Ридванець, перекладачі тексту ідентифікують як м. Рибниця у Молдові, натомість, це припущення спростовується підрахунком відстані від нього до Хотина, який подає сам Челебі, що було цілком проігноровано авторами радянського перекладу). Багато населених пунктів вздовж маршруту Челебі залишається без уваги, деякі згадують мимохідь. Можливо, в цьому і полягає цінність цього першоджерела, оскільки його автор концентрується на укріпленнях, які мали серйозне військове значення у II пол. XVII для турків.

Опис порубіжжя Павлом Алепським, навпаки, рясніє згадками про укріплені міста навіть у більшій кількості, ніж вони показані на карті Боплана. Дерев'яні

паркани довкола міст та сіл автор називає «стінами» та приписує їм фортифікаційне значення. Описи деяких міст містять інформацію про деталі, які ігнорувались іншими оповідачами (наприклад, традиція українців розташовувати розп'яття над брамами міських фортифікацій).

Щоденник Станіслава Освенцима (*Stanisława Oświęcima dyariusz 1643—1651*, 1907) не містить такі детальні описи міст, але розповідає про сам хід козацько-польської війни, з чого також можна зробити певні висновки про обороноздатність тих чи інших оборонних споруд Поділля.

Описи інших іноземців, особливо тих, які були на службі в оманської чи польської армії під час козацьких війн, можуть бути цікавими для окремих укріплених міст. Так, наприклад, опис Клода де ла Магдалена 1677 р (Луняк, 2013) містить унікальні для дослідника речі про облогу міста Ямполья на Дністрі турецькими військами за допомогою мінування. До опрацювання цього джерела ми не були впевнені про ефективність міських укріплень Ямполья, однак техніка мінування застосовувалась турками проти потужних фортифікацій, нездоланих артилерією, якими були описані у спогадах Магдалена земляні міські вали Ямполья.

До роботи були залучені також і пізніші описи кін. XVIII-XIX ст., які допомагають вивчати, як і у випадку з картографією та іконографією цього періоду, архітектурно-містобудівне середовища міста з подальшою ідентифікацією втрачених оборонних споруд. Це описи Афанасьєва-Чужбинського (1863), В. Антоновича та Катерини Мельник (К.М., 1884; Мельник, 1887) та інших.

Не останню роль грає історичне краєзнавство. Вперше почалися друкуватись історичні розвідки про окремі населенні пункти Поділля у часописі «Подольские Епархиальные Ведомости» священника М. Орловського. Найбільш вагомою працею цього періоду залишається книги «Историческое описание Подолии» Н. Петров (Петров, 1891), «Памятники старины в Подолии» В. Гульдмана (1901).

2.2. Матеріали польових та камеральних досліджень

Хронологічно матеріали можна поділити на дві категорії – архівні джерела проектних організацій та проектних майстерень та матеріали сучасних досліджень.

До польових матеріалів можна віднести виконані під час експедицій замальовки, кроки, обміри, опитування, анкетування, фотофіксацію, до камеральних – пізніше опрацьованих результатів польових робіт – архітектурні чи архітектурно-археологічні обміри, знімання місцевості, тощо. До матеріалів сучасних досліджень можна віднести хмару точок, отриману в результаті 3д-сканування чи фотограмметрії, виготовлення ортофотопланів місцевості, аерофотозйомку, тощо.

Архівні проектні та фіксаційні матеріали дозволяють зрозуміти розвиток реставраційної та дослідницької думки про оборонні споруди та їхнє значення у місті протягом останніх десятиліть. Вони складають важливий пласт історіографії проблеми, дозволяють виробити сучасним архітекторам та науковцям найбільш оптимальний шлях до збереження оборонних споруд, аналізуючи попередній досвід.

2.3. Нормативно-правова база

Нормативно-правову базу дослідження складають закони та підзаконні акти, такі як: ЗАКОН УКРАЇНИ Про охорону культурної спадщини (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333), ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту», ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування», ПОСТАНОВА від 26 липня 2001 р. N 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», тощо. Крім того, будівельна діяльність у містах України регламентується затвердженими генеральними планами та детальними планами територій, у разі існування таких документів їх також необхідно вводити до джерельної бази досліджуваного об'єкту. Як похідні данні, до них у складі завдання на проектування може входити актуальна топогеодезична підоснова, звірка якої з історичними документами та планами дає найбільш точні результати.

Таким чином, ми бачимо, що залучення сучасних джерел, доступних завдяки розвитку інформаційних та комп'ютерних технологій дозволяє суттєво доповнити джерельну базу досліджень, багато з яких було започатковано ще у XIX ст. та перевірити їх, підтвердити, спростувати, або доповнити. Поєднання всіх типів джерел в процесі дослідження як окремого об'єкту, так і території загалом може

використовуватись у інтердисциплінарному підході до досліджень та давати нову якість одержаного наукового матеріалу.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз стану наукової розробки теми урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля показав, що історіографія їхнього дослідження вивчає розвиток історичної думки та формування наукового підходу у їхньому вивченні (при цьому не називає введене автором поняття). Самі оборонні споруди урбаністичних фортифікаційних комплексів є предметом зацікавленості вчених з різних дисциплін. В роботі проаналізовано наукові праці, які дотичні темі дисертаційного дослідження та висвітлюють його у розрізі різних дисциплін:

- загальна історія - загальні питання існування оборонних споруд у системі оборони краю та військової експансії,

- археографія – вивчення актових джерел про оборонні споруди,

- топографія та демографія міст – питання динаміки урбанізаційного процесу, ролі укріплень у формуванні міст,

- археологія – вивчення втрачених, переважно дерев'яно-земляних фортифікацій та їхніх підземних частин, датування та атрибуція,

- мистецтвознавство – вивчення оборонних споруд як цілісного твору архітектури та мистецтва, атрибуція за стилем, школою, авторством, тощо,

- архітектура та реставрація – вивчення оборонних споруд з позицій сучасного архітектора-реставратора, фіксація та інвентаризація об'єкта, натурні обстеження,

- містобудування – вивчення впливу оборонних споруд на планувальну структуру поселення,

- охорона пам'яток – вивчення оборонних споруд як пам'яток та об'єктів культурної спадщини, валоризація – оцінка цінності, питання сучасного використання з метою збереження.

2. Попередні наукові праці, дотичні за темою до нашого дослідження, внесли вагомий внесок у розробку наукової методики дослідження, яка може стати базою для подальшого вдосконалення на прикладі об'єктів нових досліджень на території Поділля.

3. Назагал відчувається нерівномірність у вивченості фортифікаційної теми на українських землях у багатьох аспектах:

- територіальному;
- галузевому - фортифікації традиційно досліджують історики та археологи;
- типологічному - досліджуються переважно замки чи інкастельовані сакральні споруди, а не міські укріплення, фортифікації модерних регулярних а не архаїчних спонтанних фортифікаційних систем, тощо.

Проблематика оборонних споруд подільських міст в цьому випадку стає перехрестям лакун майже за всіма аспектами. Ґрунтовних археологічних досліджень на пам'ятках XVII-XVIII ст. тут проводилось, що позбавляє нас знань про втрачені фортифікації, низький ступень збереженості унеможливорює вивчати оборонні споруди шляхом архітектурних натурних обстежень.

4. В українській існуючій нормативно-правовій базі відсутня така категорія культурної спадщини, як урбаністичний фортифікаційний комплекс. Ці комплекси споруд за типом субстанції можуть містити в собі елементи архітектури, військової інженерії, геопластики, бути органічно пов'язаними з містобудівними утвореннями та ландшафтом. Відповідно, окреслити межі території таких об'єктів, не говорячи про їхні охоронні зони є досить проблематично. В категоріях сучасного пам'яткознавства вони водночас є об'єктами археології, історії, архітектури та містобудування, а іноді і включати в себе пам'ятки монументального мистецтва. Абсолютно незахищеними є містобудівні релікти колишніх фортифікації, що втратили свою надземну субстанцію. Все це призводить до необхідності визначити окрему пам'яткоохоронну категорію з її власними критеріями та характеристиками.

5. Узагальнено джерельну базу дослідження, яка формується з актових (архівних описових документів – ревізій, люстрацій, інвентарів), наративних і літературних джерел, історичної картографії XVII-XX ст. та іконографії.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ.

2.1. Загальнонаукові підходи та принципи у дослідженні.

У роботі використано загальнонаукові підходи у дослідженні: системний, комплексний, діалектичний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний, структурно-функціональний та інші, які у свою чергу включають принципи дослідження та методи: об'єктивності, історизму, принцип сходження від абстрактного до конкретного, взаємозв'язку історичного та логічного, загального зв'язку та розвитку, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний. Принцип взаємозв'язку історичного та логічного застосовується у комбінації зі спеціалізованими методами для візуальних реконструкцій фортифікаційних об'єктів. Згідно цього принципу, об'єкти розглядаються у точках свого найвищого розвитку, логічне може бути визначене як уявне відображення історичного, представленого в закономірній, звільненій від випадковостей формі, притаманній самому реальному рухові, приймається, що закономірності досліджуваних об'єктів зберіглися і розвинулися у сучасному і являють собою розвинутий об'єкт. Логічний розгляд стає тотожним до відображення розвиненого об'єкта, а історичний — до процесу становлення об'єкта.

Детального розгляду потребують два принцип, найбільш повно використаних у даній дисертаційній роботі: термінологічному та системному.

2.1.1. Термінологічний принцип та метод термінологічного аналізу.

Обґрунтування поняття «урбаністичний оборонний комплекс»

Термінологічний принцип є загальнонауковим принципом дослідження. Він передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їхні місця в понятійному апараті в теорії, на базі якої базується дослідження. У дисертаційному дослідженні для вирішення цього завдання використовується метод термінологічного аналізу (Вакуленко, 2013; Чмиленко та Жук, 2014).

На сьогоднішній день в українських наукових публікаціях дослідження етимології термінів, пов'язаних з історичною фортифікацією, не проведено. У роботах

інших авторів за темами, спорідненими з темою дисертаційного дослідження, найбільш часто використовуються поняття «замок», «фортеця», «укріплення», «оборонний», «укріплений», «місто-фортеця». Останнє фігурує скорше не у якості терміну, а у якості поняття, адже у відповідних спеціалізованих словниках та енциклопедіях його дефініції не подано (не сформульовано) У публічній (не науковій) сфері часто спостерігається плутанина у використанні термінів «замок» та «фортеця» (Скрипник, 2019). Нарешті, відсутній термін, який би окреслював феномен укріпленого міста з замком як єдину систему.

Для пропозиції вводу нового терміну у науковий обіг сформуємо попередній перелік термінів і визначень понять, що становитимуть терміносистему дисертаційного дослідження.

Фортифікація - наука про розташування, будівництво та оборону укріплень; польова Ф. — про тимчасові укріплення, довготривала Ф. — про постійні. Кюї, "Польова Ф." (1895); його ж, «Короткий історич. нарис довгостроковий. Ф.» (1897). (МЭСБЕ, 1909)

ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ, а, е. Прикм. до фортифікація. Запорізькі козаки піднесли своє фортифікаційне мистецтво на небачену як на той час височінь, ним захоплювалися навіть вороги (Наука і життя, 8, 1967, 45); Фортеця й через два століття була майже неприступною спорудою. Численні кріпосні казарми, фортифікаційні вали, система ровів з водою, містки та споруди для довготривалої оборони багатозбройного гарнізону ... (Іван Ле, В снопі..., 1960, 196).

Фортифікаційні споруди — оборонні споруди (окопи, траншеї, сховища і т. ін.) для успішного ведення бою і захисту від дій ворога. До відомих в історії діл Гната Галагана належить, між іншим, будівництво української лінії укріплень і фортифікаційних споруд на річці Орелі проти татар і турків (Федір Бурлака, О. Вересай, 1959, 90); Обороні Вишгорода сприяли природні умови місцевості та міцні фортифікаційні споруди (Вісник АН УРСР, 8, 1949, 46)(Білодід, гол. ред., 1979, с.628).

Фортеця - пункт, укріплений за допомогою довготривалих укріплень і що захищається значним гарнізоном. Ф. може бути взята тільки поступовою атакою. Розташовуються на ймовірному шляху наступу ворога і будуються у мирний час із каменю, заліза, дерева та землі. В даний час (станом на 1909 р. - прим. авт.) через дальність і згубність артилерійського вогню будуються у вигляді окремих, фортів, що взаємно обороняються, та утворюють всередині займаного ними кола великий укріплений район. (МЭСБЕ, 1909).

ФОРТЕЦЯ, і, ж. І. Укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, признач. для тривалої кругової оборони. «Ріжте, бийте» на фортеці Кричить Гамалія (Шевч., I, 1963, 199); Під фортецею збереглися глибокі рови (Кучер, Зол. руки, 1948, 82); Вся в снігу і сонці, вирисовується на фоні небосхилу невисока гора, як короною увінчана зубчатими мурами і баштами руїн древньої фортеці (Вол., Сади..., 1950, 110); Мовчазна й негомінлива тепер Хотинська фортеця. А колись тут, біля кам'яних мурів, схрещувалися шаблі, ламалися списи, падали ядра (Наука..., 10, 1968, 39); *Образно. Піхота ішла, літаки в вишині, Промчалися танки - фортеці сталльні, Здіймаючи вслід хуртовину широку (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 67); *У порівн. Серед залитого водою подвір'я височіє, мов фортеця, темний млин (Шиян, Баланда, 1957, 63). (Білодід, СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, 1979)

Замок - укріплене житло середньовічного феодала. Перший почин у споруді З. приписується норманам. Типові замки: у Франції (Фалез у Нормандії), в Англії (Віндзорський замок), у Німеччині (Штауфен), у Швейцарії (Шильйон). (МЭСБЕ, 1907).

Замок – це кам'яна чи дерев'яна споруда, побудована для оборони, яка служила помешканням і сховищем для незалежних феодальних власників (Леер, ред., 1889).

Замок – укріплене житло середньовічних феодалів. (Величко, ред., 1912)

Замок у середньовіччі – укріплене місце і помешкання февдального пана, найчастіше в неприступному місці (острів, гора), що разом із штучними спорудами (мури, рови, звідні мости)... (Раковський, ред., 1930, с.21-22)

УКРІПЛЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до укріпити. У самому кінці бронзового віку з'являються перші городища - поселення, укріплені валами і ровами (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 92).

2. у знач. прикм. Який має оборонні споруди. Під ранок розпочався штурм укріпленого міста (Кач., Вибр., 1953, 400); - Одержали ми завдання викурити німців з одного укріпленого пункту (Ткач, Моряки, 1948, 82). (Білодід, Словник української мови, 1979)

ОБОРОННИЙ а, е. Прикм. до оборона 3—5. За п'ять днів авіаційної й артилерійської підготовки гітлерівці кинули на Севастопольський оборонний район сорок шість тисяч фугасних бомб (Василь Кучер, Голод, 1961, 165); Полк, в якому служив лейтенант Заярний, зазнав великих втрат в оборонних боях на Україні, і його восени відправили в тил на поповнення (Анатолій Хорунжий, Незакінчений політ, 1960, 13); Оборонні роботи на плацдармі були саме в розпалі (Олесь Гончар, II, 1959, 322); Починається вірш [І. Франка «На суді»] як оборонна промова, далі він набирає полемічного характеру і є кінці звучить як обвинувальний вирок буржуазним суддям і всьому капіталістичному ладові (Історія української літератури, I, 1954, 519);

// Який працює на оборону країни. Оборонна промисловість потребувала заміників імпортової або тимчасово недоступної сировини або розширення існуючої сировинної бази (Видатні вітчизняні географи., 1954, 140); Мама працювала інженером, на оборонному заводі (Оксана Іваненко, Таємниця, 1959, 88);

// Признач. для оборони. Оборонні стіни, що склалися з трьох поясів, досягали в найбільш, вразливих місцях понад 8 м завтовшки (Нариси стародавньої історії УРСР, 1957, 292); На горбах, за хутором, будували оборонні споруди (Леонід Первомайський, Невигадане життя, 1958, 166) (Білодід, гол. ред., 1974, с.551).

Як ми бачимо, серед широко прийнятих наукових термінів відсутні поняття, синонімічні пропонованому. У наукових публікаціях можна побачити найбільш синонімічно близькі поняття «місто-фортеця» та «укрілене місто». Перше не має публічно сформульованої дефініції і не може вважатися науковим терміном, друге включає у себе поняття хоч і окремого, специфічного типу (укріпленого), але міста, тобто поселення, мешканці якого заняті поза сферою сільськогосподарської діяльності (Мовчан, 2009, с.750). Структура цього міста, його ознаки (просторові, функціональні, політичні та демографічні) є предметами інших наукових досліджень, не пов'язаних безпосередньо з історичними фортифікаціями.

Пропонований нами у якості нового наукового поняття (терміну) конструкт «урбаністичний фортифікаційний комплекс» (або можливі підібрані синоніми до нього у майбутньому) є сучасним відповідником існуючого у середньовічній та раньомодерній час феномену співіснування замкових та міських фортифікацій у єдиній тактичній системі оборони. Аналогічного терміну не могло існувати у лексиці тих часів, оскільки сам статус міста передбачав наявність як мінімум обох цих компонентів оборони. Історичні та картографічні джерела лише констатують таке взаємне співіснування, але не називають його, оскільки у ті часи такий порядок речей вважався аксіоматичними та не потребував додаткових роз'яснень². У сучасних реаліях збережені фрагменти УФК як правило юридично закріплені за різними власниками, дезінтегровані через суттєві втрати та вкраплення дисгармонійних елементів нового середовища і не сприймаються як цілісне.

Фіксація тандему «замок+укрілене середмістя» зустрічається у таких широковідомих картографічних джерелах, як Спеціальна Карта Г.Л. Боплана 1650 р. (Старовинні карти України, 2024d) видання та створені на підставі неї карти регіонів Правобережної України: Подільського, Київського, Брацлавського воєводств та Покуття 1670 р. видання; карта Р. Заноні 1770 р. Остання карта є більш умовною насиченою величезною кількістю помилок, що не є незвичайним для такого компілятивного твору. Так, на ній показані укріплені міста, які на момент складання

---

² На вже загаданій Спеціальній карті Г. Л. Боплана 1650 р. позначки укріплених міст у легенді до карті підписані як «Urbs Munita (лат. – «укріплені міста»).

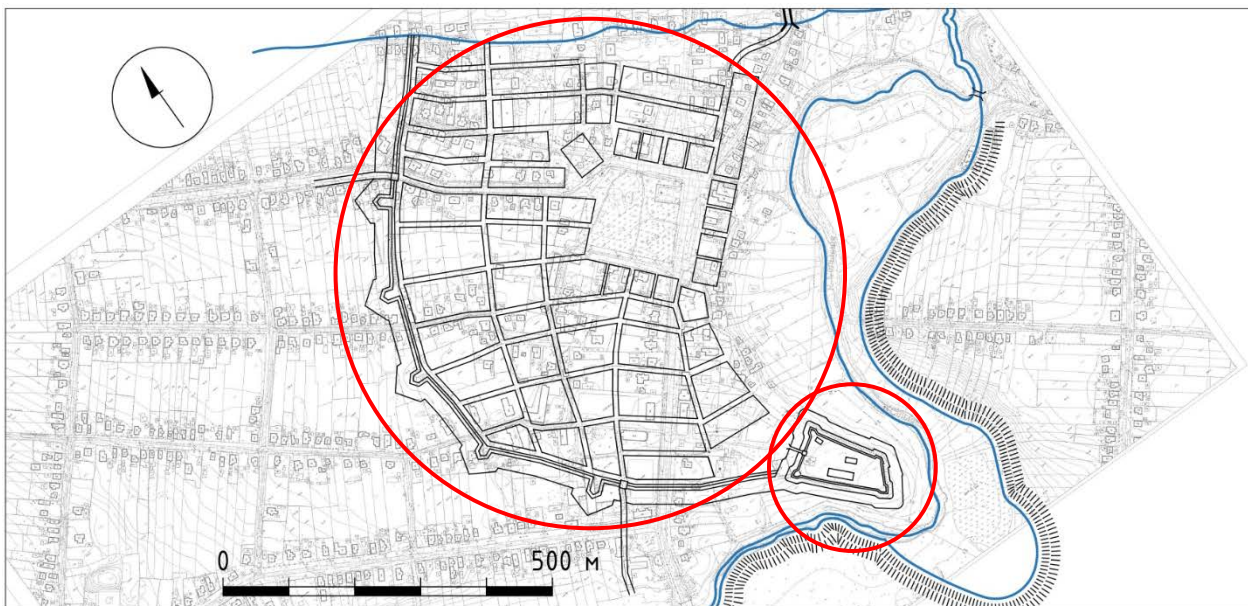
карти вже втратили свої фортифікації, такі як Калюс, Рашків, Кам'янка Дністрова, Мельниця-Подільська³, або ж ніколи їх не мали, як Цекинівка та Юзефград (Балта). Також варто зазначити письмові джерела – описи міст з інвентарів, люстрацій, ревізій. Опис будь якого міста містить окремі абзаци, присвячені замкам та містам з їхніми укріпленнями, традиційно, першим описується замок. І на замкові і на міські фортифікації звертали увагу вже згадані мандрівники XVI-XVII ст. У. фон Вердум, Евлія Челебі, Павло Аллепський та інші.

Табл. 4. Міста Поділля з урбаністичними фортифікаційними комплексами на картах Г. Боплана та Р. Заноні.

Н.п.	Г.Л. Боплан	Р. Заноні
Бершадь		
Брацлав		
Калюс		
Китайгород		
Ладизин		
Чечельник		

³ Порівняння із сінхронним джерелом – картою Молдавії Фрідріха де Бауера 1770 р. (Бауер, 1771)

Косниця		
Яруга		

Рис.2. Урбаністичний фортифікаційний комплекс міста Ладизжин Вінницької області.

Користуючись принципом однозначної відповідності терміна поняттю (п. Г.2.3 ДСТУ 3966-2000), підберемо адекватний прикметник до опорного словосполучення «урбаністичний комплекс». Як ми бачимо з вищенаведених термінів на роль цього слова потенційно підходять прикметники «оборонний», або «фортифікаційний». Враховуючи те, що поняття «оборонний» не передбачає обов'язковості наявних фортифікаційних споруд (які є об'єктом даного дисертаційного дослідження) власне для «оборони», дане слово не може використовуватись для однозначного і повного опису розглянутого поняття, тому пропонується використання прикметника «фортифікаційний».

Формулювання тлумачення терміну (його дефініція) пропонується у наступній редакції:

Урбаністичний фортифікаційний комплекс - це просторово організована система фортифікаційних споруд для захисту укріпленого міста чи містечка, його власників або державної адміністрації. До складу такого комплексу можуть входити замкові, міські та передміські укріплення, оборонні двори та інкастельовані сакральні чи громадські споруди.

Виходячи з вищенаведеного, можна констатувати, що використання поняття «урбаністичний фортифікаційний комплекс» є доцільним та обґрунтованим, оскільки описує реально існуюче у історичній дійсності явище як систему і дозволяє ним оперувати у застосуванні загальнонаукових підходів та методів дослідження (системний підхід, метод порівняльного аналізу, аналіз та синтез тощо). У якості практичної рекомендації пропонується розробити проект відповідного термінологічного стандарту згідно з ДСТУ 3966-2000.

2.1.2. Системний підхід у вивченні урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля.

Недоліки сучасних методів дослідження та збереження об'єктів історичної фортифікації у середньовічних та ранньомодерних містах України полягають у відсутності системного підходу, як принципу пізнавальної та практичної діяльності науковця. Згідно положень цього підходу, опрацьованих Л. фон Берталанфі, О. О. Богдановим, Г. Саймоном, П. Друкером, А. Чандлером (які виділяють наступні характеристики основних властивостей системи: обмеженість, цілісність, структурність, взаємозв'язок із середовищем, ієрархічність, множинність описів (Прокопенко, 2019)), урбаністичні фортифікаційні комплекси однозначно являють собою системи, як завершений спосіб практичної діяльності людини. Перша характеристика – обмеженість урбаністичних фортифікаційних комплексів у просторі є необхідною для визнання його системою, але не визначальною. Важливою є характеристика цілісності, що означає, що зв'язки між компонентами в середині системи є міцніші, ніж зв'язки цих окремо взятих елементів із зовнішнім середовищем, або ж те, що властивості системи принципово не зводяться до суми властивостей її складових (Дубасенюк, ред., 2015, с.12-28). У зв'язку з цим виникає питання, чи можна вважати такі міста, де замки та укріплення середмість розташовані

окремо (Вінниця у XIV-XVI ст., Брацлав, Смотрич, Скала, Язловець - тобто не поєднані спільним оборонним периметром) системами взагалі. Відповідь на це питання позитивна і підкріплюється наступними аргументами з точки зору системного підходу:

1) замок та місто є елементами цієї сукупності,

2) ці елементи у певний спосіб між собою пов'язані: (логістично - замок та місто поєднувалось дорогою; юридично - і замок і місто належали одному і тому ж власникові; соціально - містяни могли бути долучені повинностями до робіт з уфортифікування (будівництва, ремонту фортифікацій) як міста так і замку; замковий суд міг вирішувати спори містян у випадку відсутності у місті самоврядного права і ратуші).

3) зв'язок між елементами поєднує їх у сукупність певної форми. Зв'язок між елементами свідчить про неминучий прояв закономірностей - просторовий порядок.

Такий тип укріплень можна віднести до сумативної системи, тобто такої, де зв'язок між елементами є одного порядку зі зв'язками цих елементів із середовищем. Зв'язок між цими елементами у просторових композиціях урбаністичних фортифікаційних комплексів здійснюється завдяки комунікаційним зв'язкам – дорогам, які проходять через укріплене середмістя, розташоване перед замком, та ведуть до цього замку та адміністративним – підпорядкуванні мешканців міста замковій адміністрації. Таким чином, з точки зору тактики військових дій, підійти до замку, обійшовши укріплене середмістя та уникнути збройної сутички, є неможливим, отже, середмістя відіграє роль першого рубежу оборони. Водночас, якщо замок був старостинським, його оборонними можливостями могли користуватися як мешканці середмістя, так навіть і довколишніх сіл, що є теж прикладом функціонального зв'язку.

Понятійний апарат системного підходу до вивчення урбаністичних фортифікаційних комплексів потребує постійного уточнення та сталого вживання категорій.

У випадку розгляду УФК як системи, головним питанням є пошук системотворчого фактору, який у нашому випадку можна ототожнити з метою

зведення фортифікацій. Такий підхід цілком виправданий для соціального життя, де забезпечення власної безпеки на порубіжжі було чи не найголовнішим аспектом. Мету зведення фортифікацій можна простежити з архівних локаційних документів (привілеєв), де вона була зафіксована, або ж виводячи її з функції, яку мало то чи інше поселення, його ієрархічної ролі у мережі укріплених поселень.

Зміст урбаністичного фортифікаційного комплексу

Елементами УФК є оборонні споруди як далі нерозкладні одиниці при даному способі розчленування. Елементи утворюють компоненти – замки та укріплені середмістя, які разом утворюють УФК.

Загальна схема УФК:

Замок + підгороддя + укріплене середмістя + n укріплених передмість
+ оборонний двір + n інкастельованих споруд

Різновиди:

1. замок+укріплене середмістя
2. (замок+підгороддя)+укріплене середмістя
3. Замок+укріплене середмістя+n укріплених передмість
4. Замок+(укріплене середмістя+n інкастельованих сакральних чи громадських споруд)

Винятковими об'єктами є унікальні в Україні випадки існування окремих замкових резиденцій при селах (осадах), які так і не отримали ніколи міський статус. Такими в Україні є замки у Підгірцях на Львівщині та Черепашинці на Вінничині, а також т. зв. «Замок Ракоці» біля Меджибожа, точні обставини зведення якого ще не розкриті. Замкові споруди самі по собі є самодостатніми об'єктами інших досліджень і тому не розглядаються окремо в даній роботі.

Виокремлення терміну «урбаністичний оборонний комплекс» у попередньому підрозділі у випадку застосування до нього принципу системного підходу дає можливість застосувати наступні характеристики для аналізу і подальшої типологізації уфортифікованих міст, наприклад:

За часом зведення:

- Асинхронна система

- Синхронна система

Враховуючи те, що більшість УФК є довготривалими системами, вік функціонування яких сягав як правило мінімум 50 років (у середньому 150 років – власні дослідження) абсолютно синхронних систем серед них виявити неможливо, оскільки технічний стан, а також військові конфлікти змушували оновлювати елементи фортифікаційних комплексів. Більш сталими могли бути лише компоненти, у випадках, якщо вони проектувались і будувались одночасно (отже, можемо говорити тут про проектний спосіб). Такі приклади були у Збрижі, Новограді, Окопах, Жванці, Ямполі, Рашкові тощо), які також не зазнавали подальших фрагментарних модернізацій.

Тип системи за організацією:

- Інноваційні
- Актуальні
- Застарілі.

Інноваційні системи – результат творчої діяльності є новим для особи (індивідуальні), групи або колективу людей (локальні), певної території (регіональні). У випадку актуальних систем, результат творчої діяльності відтворює набутий на момент створення системи досвід, чинний для даної епохи. Застарілі системи, якщо вони були створені у періоді, що передував хронологічним межам дослідження, могли бути актуальними на момент створення.

Урбаністичний фортифікаційний комплекс як соціальна виробнича організація

Будівництво, оборона, підтримка та модернізація УФК забезпечувалось виконанням спільним колективом, пов'язаними певними обов'язками та повинностями. Цей колектив міг бути окремим найманим контингентом того чи іншого власника (замковий гарнізон, слуги, інженери, пушкарі), а міг охоплювати все місто. Мешканці сіл перебирались у щойнолоковане місто з метою підвищити свій прибуток, зайняти більш високий соціальний стан, отримати свободу, та й головне – захист від набігів кочовиків, якого не було у селах. Міщани несли своє тягло,

пов'язане з будівництвом та утримання фортифікаційних та інших інженерних споруд міста – мостів, гребель тощо.

Функції систем

Універсальна функція всіх УФК: перетворювальна (організація території у відповідність до сутності системи,). Характерні функції (індивідуальні для кожного): обслуговувальна (невеличкі містечка-торговиці, які існували для підтримки більш потужних осередків оборони та ключових міст), протистоювальні – протистоювання іншим системам (містам сусідів-шляхтичів, інших держав, татарським набігам).

Етапи розвитку мережі укріплених поселень як системи:

1. Поява, зародження
2. Висхідна стадія розвитку, інтенсивне, якісне, кількісне зростання
3. Максимальний розвиток, зрілість
4. Регресивні зміни, низхідний вектор
5. Розпад та загибель, перетворення системи на будівельний матеріал для інших систем.

Важливі аспекти, які охоплюють УФК (обґрунтування вибору УФК як ключового ресурсу програм ревіталізації в регіоні:

- Визначення історичні центрів міст у визначенні Шулінга (місто у межах старих мурів) – межі опрацювання у роботах з регенерації/ревіталізації
- урбанізаційний процес в умовах степової війни. Оборона як основа урбанізації – історична важливість фортифікаційних споруд
- інклюзія найбільш повного набору об'єктів та пам'яток культурної спадщини (якщо брати забудову всередині).

2.2. Комплексна методика дослідження урбаністичного фортифікаційного комплексу.

Оскільки межі опрацювання досліджень урбаністичного оборонного комплексу охоплюють межі середмість у історичних містах, то методика дослідження даного предмету буде мати в своїй основі методику дослідження містобудівних комплексів та історичних міст загалом. Роботи над дослідженням можна поділити на попередні, натурні та камеральні. Попередні роботи включають пошук та аналіз історичної

картографії, її зв'язку та прив'язку до сучасної ситуації у системі координат; роботу з письмовими джерелами - нарративними та актовими архівними та літературними джерелами - збір, систематизацію, верифікацію; пошук та аналіз додаткової інформації у вигляді іконографії, результатів археологічних досліджень, тощо. Обов'язковим є вивчення історіографії дослідження розглянутого населеного пункту у розрізі різних наукових дисциплін, або міждисплинарного підходу. Натурні (польові) роботи включають виїзд до населеного пункту, проведення бесід з місцевими мешканцями та краєзнавцями, фіксацію бесід з ними, виконання зйомок - фотофіксація, аерофотозйомка, обміри об'єктів архітектури, фотограмметрія, лазерне сканування, тощо, аналіз сучасної топогеодезичної підоснови.

Камеральні опрацювання виконуються в залежності від поставлених завдань дослідження та отриманих результатів польової роботи, але головна їхня суть - створення графічного відображення результатів дослідження.

Аналіз історичної картографії виконується з метою пошуку збережених на даний, або на певний історичний момент містобудівних реліктів, пов'язаних з об'єктами фортифікацій - переважно вулиць, які утворилися під впливом наявних на той момент оборонних споруд міста, куртин міських фортифікацій, ліній валів/ровів, позабрамні рогачки, або навіть збережені фрагменти об'єктів фортифікацій. Втрата таких реліктів, за даними автора, відбувалася в періоди масових перепланувань ХІХ та ХХ ст., тому вкрай цінними для дослідження є карти не пізніше І пол. ХІХ ст. (окремі міста, такі як Проскурів, активно перепланувались вже на поч. ХІХ ст., тому для їхнього дослідження необхідно використовувати карти ще давнішого часу).

Одним з основних завдань, на думку автора, є визначення, на базі якої принципової моделі розвивалося укріплене місто - регулярної прогресивної чи спонтанної архаїчної (традиційної) (Cherkes and Lytvynchuk, 2020). При цьому мова йдеться про кожен окремий етап містобудівною еволюції об'єкту, адже зрозумілим є те, що композиція урбаністично-фортифікаційного комплексу може бути різночасовою і бути пов'язана із процесами розширення, модернізації чи реконструкції фортифікацій. Для розв'язання цього питання необхідно співставити підтвержену документально згадку з обрисом містобудівних реліктів, пов'язаних з

міськими фортифікаціями. Так, під час містобудівних досліджень м. Ямпіль Вінницької області (Литвинчук, 2019) спростовано поширене помилкове датування заснування міста XVI ст., доведено його заснування у I половині XVII ст. старостою калуським Янушем Замоїським, ідентифіковано містобудівні релікти бастіонових міських укріплень та ренесансового планування середмістя, притаманних саме I пол. XVII ст. (спрацював гегелівський принцип єдності історичного і логічного у науковому пізнанні (Лисий, 2021)).

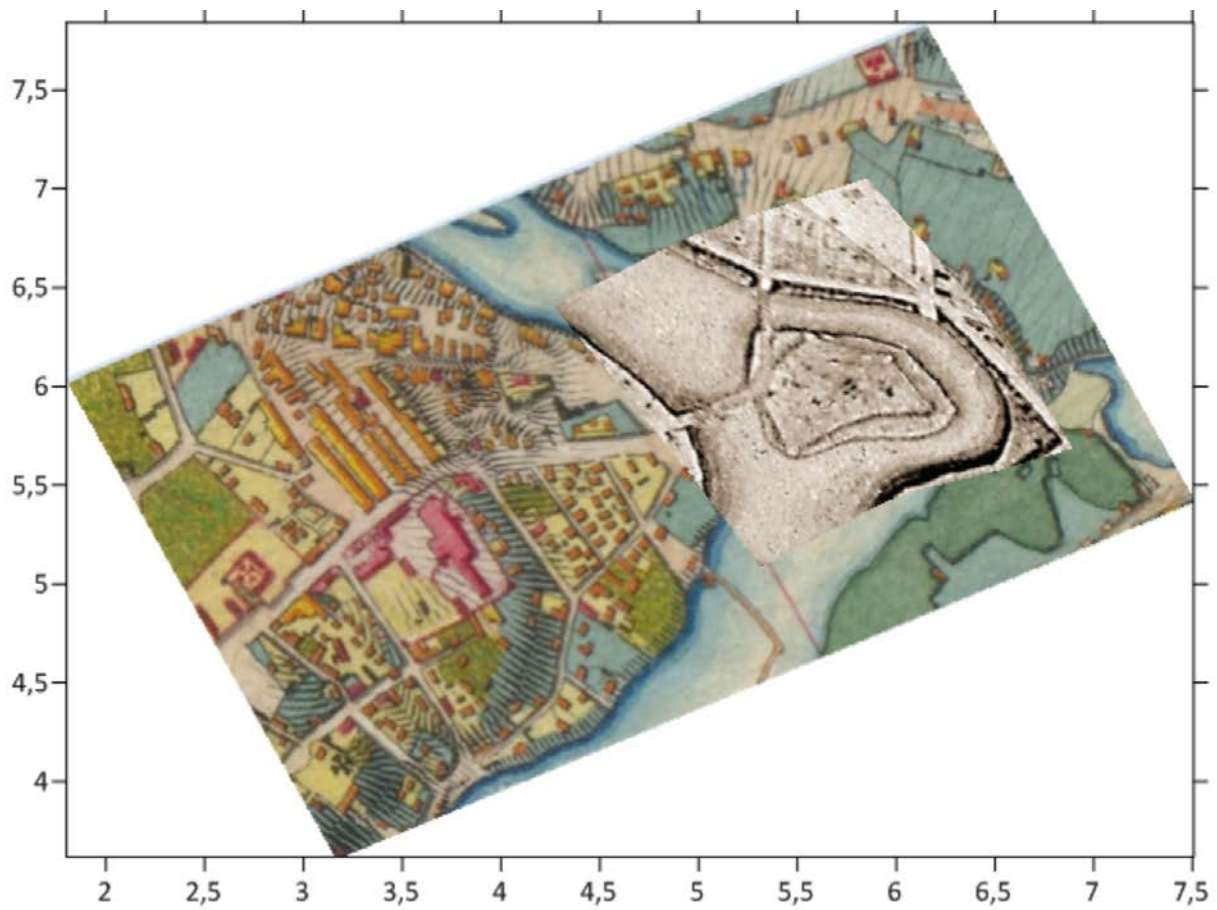
Для звірки картографічних джерел доцільно використовувати сучасне програмне забезпечення для роботи з ГІС-ресурсами (автором використовувались програми Surfer та QGIS для виконання послідовної геодезичної прив'язки з використанням опорних точок історичної картографії з сучасною підосноюю). Послідовно виокремлюються елементи планування міста - продукти пізніших нашарувань XX, XIX, XVIII ст. Оцінюється точність виконання зйомки, її характер (окомірний чи інструментальний), детальність та точність викопіювання. Достовірність та якість джерела впливає на кінцеву оцінку інформації, запозиченої для дослідження. Іконографічні матеріали використовуються як додаткові через брак даної категорії джерел у базі багатьох населених пунктів.

Рис.3а. Замок на о. Кемпа у Вінниці на окомірному плані 1835 р.

Рис.3б. Замок на о. Кемпа у Вінниці на топографічній мапі 1840-х рр.

Рис.4. Географічне прив'язування історичної картографії з рис. 3 у єдиній системі координат

Рис.5. Графічна реконструкція замку на о. Кемпа у Вінниці, виконана на підставі прив'язаної географічно історичних картографічних джерел.

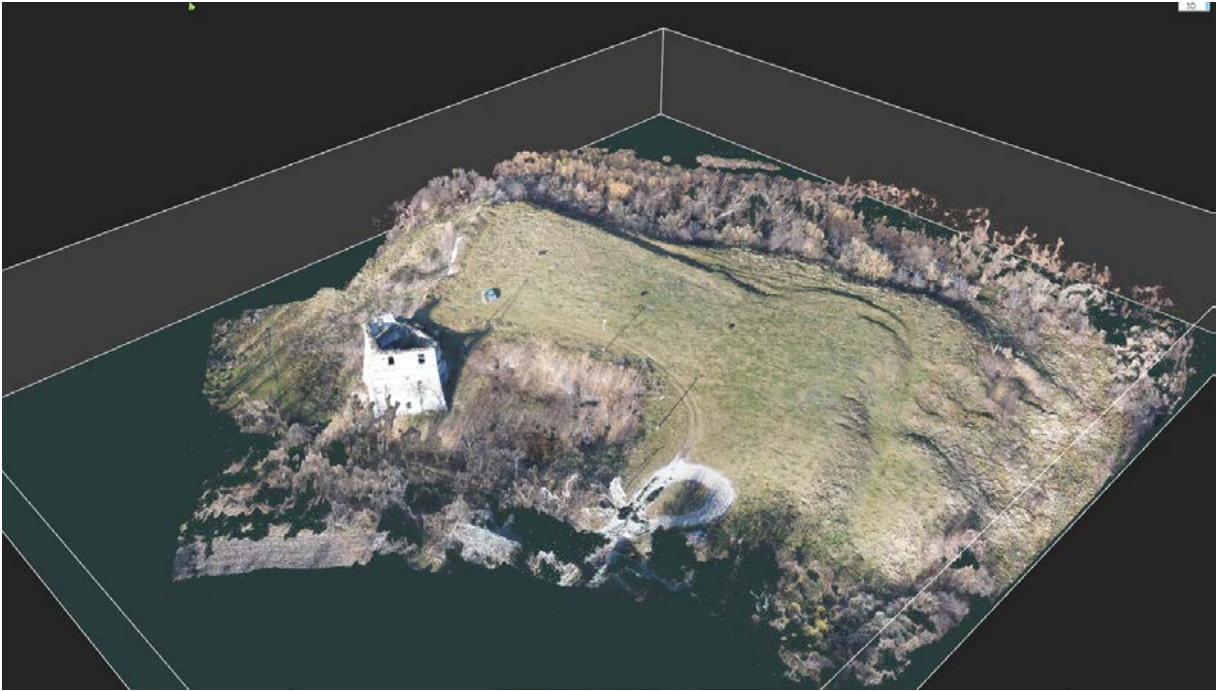
В польових або натурних дослідженнях основна увага приділяється збереженням на даний момент містобудівним реліктам, пов'язаних з фортифікаціями, які були виділені на стадії роботи з картографічними джерелами. Складається картосхема укріпленого населеного пункту за принципом картограми втрат у реставрації. Виділяються найбільш збережені та явні релікти, які відбилися як на рівні планувальної структури, так і штучно зміненого рельєфу (укоси, залишки ескарпування, штучні насипи, терасування, тощо). Окремо зазначаються зафіксовані на історичній картографії але втрачені на даний момент релікти. На картосхемі реліктів зазначаються основні елементи планувальної структури історичного укріпленого населеного пункту: ринкової площі з каркасом основних громадських та сакральних споруд, позабрамні рогачки, основні вулиці та дороги, гадана лінія оборонного периметру, місцерозташування замку, передбачувані місця брам, залишки оборонних споруд. Описуються характеристики рельєфу та природнього оточення - розташування (в низині, на мисі, на пагорбі, на плато, на кряжу), водойми (наявність ставків та гребель, басейни річок, особливості острівного розташування), наявність місцевого будівельного матеріалу (лісу та природнього каменю, придатного для обробки).

Дослідження топонімів є важливою, але допоміжною складовою комплексного дослідження. Урочища зі специфічними назвами, пов'язаними із фортифікаціями («бурти», «фоса», «замчисько», «крепость», «козацький вал»), або як такі, що слугують геоприв'язкою згаданих у письмових джерелах фортифікаційних об'єктах слід зафіксувати і позначати на картосхемах. Варто усвідомлювати, що колективні пам'яті притаманно спотворювати історичну дійсність та наділяти об'єкти та місцевості невластивими їм первісно конотаціям. Так, у м. Ямпіль «замком» вважалась середринкова споруда караван-сараю, а у Летичові - оборонні споруди санктуарія. У м. Рашків за свідченням місцевих мешканців, в районі ринкової площі розташовувалась «фортеця Розанди Хмельницької», натомість будь яких інших згадок про це у джерелах нема.

Для фіксації результатів польової роботи виконується фото та відеофіксація, аерофотозйомка, у тому числі для подальшого використання методів фотограмметрії та створення цифрового близнюка досліджуваного об'єкту.

У камеральних роботах використовується сучасне програмне забезпечення. Для побудови фотограмметричної моделі застосовується RealityCapture.

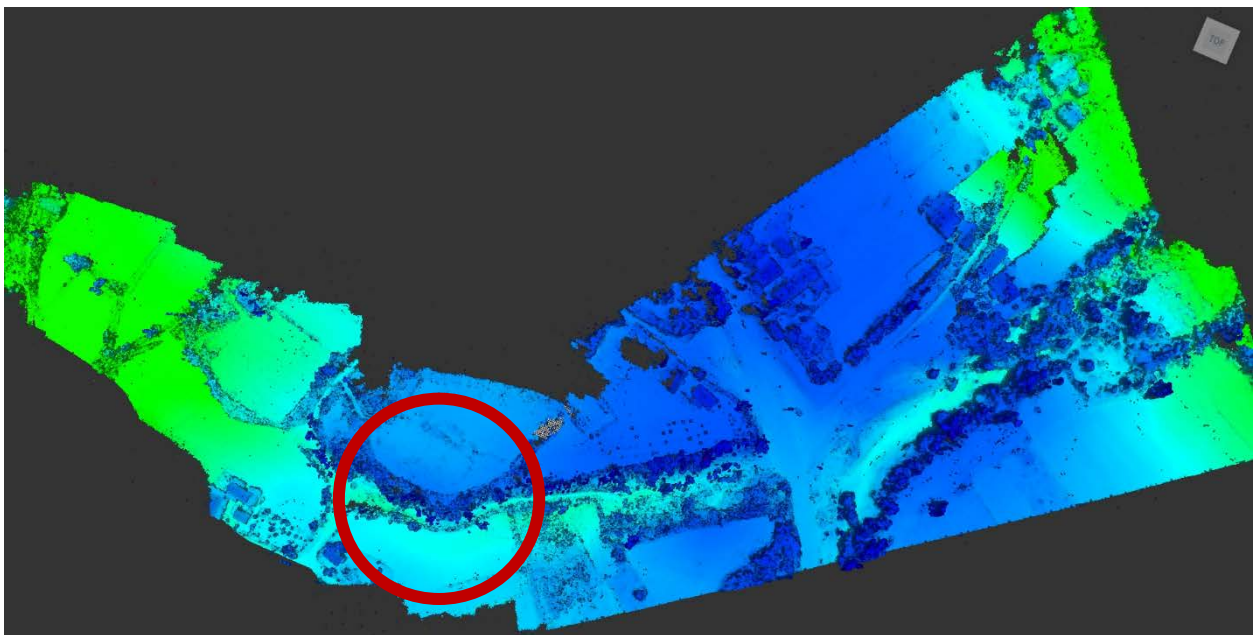
Рис.6. Фотограмметрична модель замку у с. Токи Тернопільської області

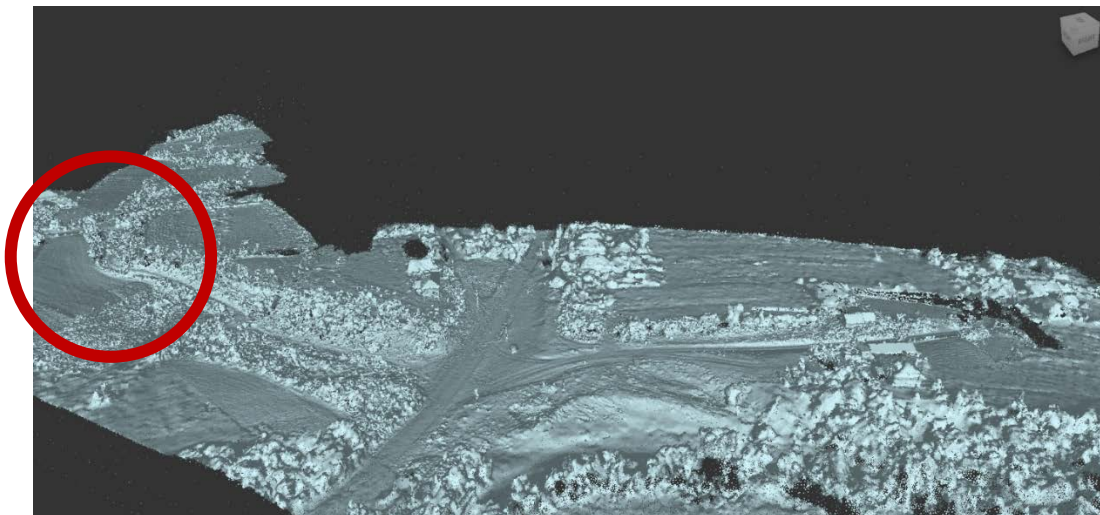
Рис. 7. Фотограмметрична модель замку у с. Язловець Тернопільської області

a)

b)

в)

г)

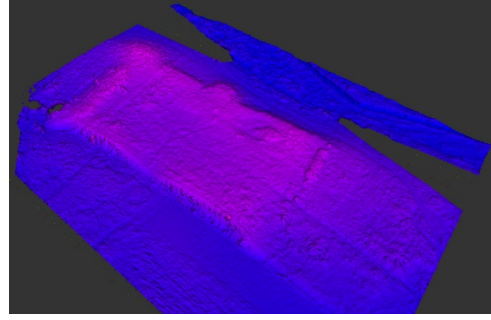

д)

Рис. 8а-д. Ідентифікація місця ронделя міських укріплень Ожигівці за допомогою методу фотограмметрії

Рис.9а. Відображення хмари точок замчища XVII ст. у с. Коханівка Вінницької області у режимі Natural Color (RGB)

Рис.9б. Відображення хмари точок замчища XVII ст. у с. Коханівка Вінницької області у режимі Elevation

Подальший синтез отриманих за допомогою різних джерел та підходів наукових фактів дозволяє вибудувати теоретичну модель розвитку та (або) занепаду історичного укріпленого населеного пункту, виокремити фортифікаційну складову та відтворити у вигляді графічних реконструкцій етапів її розвитку. Такий результат може застосовуватись у подальшому для формування типологічних рядів, таблиць, порівняльного аналізу та досліджень оборонної стратегії в масштабі системи розселень.

2.2.1. Метод графічного моделювання

За результатами попередньо проведених комплексних наукових історико-містобудівних досліджень розробляється гіпотетична графічна реконструкція у програмному забезпеченні з тривимірного або ВІМ моделювання (Autodesk Revit, 3ds Max, SketchUp Make, Blender, або їм подібним). Моделювання рельєфу може здійснювались кількома способами:

1. З підоснови на паперовому носії – сканування, оцифрування методом ручної векторизації, надання ізолініям атрибутів висот, побудова твердотільної геометрії по оцифрованих ізолініях.
2. З підоснови на електронному носії – побудова твердотільної геометрії по висотних відмітках або ізолініях
3. З хмари точок, виконаної методом фотограмметрії, або лазерного сканування LIDAR – фільтрація рослинності, архітектурних об'єктів, ліній

електропередачі, інженерних споруд тощо, прорідження щільності хмари, побудова твердотільної геометрії.

Побудова твердотільної геометрії зазвичай виконується автоматично у спеціалізованому програмному забезпеченні.

Моделювання реконструйованих об'єктів, зокрема, фортифікаційних споруд здійснюється з прив'язкою до побудованого рельєфу, у подальшому насичується архітектурними елементами та стафажем. Тривимірному моделюванню передують опрацювання гіпотези на планах (сучасному, або історичних – у цьому випадку необхідно забезпечити прив'язку усіх картографічних джерел у єдиній системі координат).

Схема алгоритму виконання подана на рис.10.

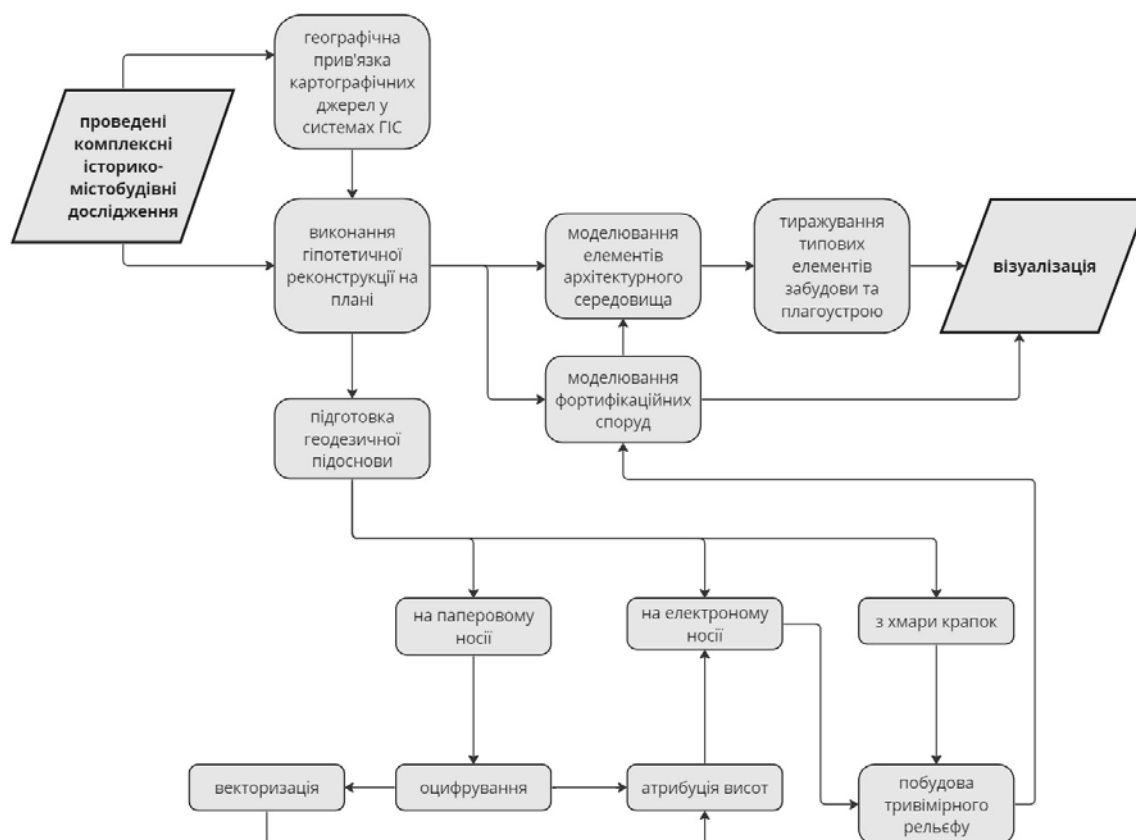

Рис.10. Блок-схема алгоритму графічного моделювання гіпотетичних реконструкцій урбаністичних фортифікаційних комплексів

*Рис. 11. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу м. Немирова
Вінницької області.*

*Рис. 12. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу м. Ладизжин
Вінницької області.*

*Рис.13. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу смт Меджибіж.
Вінницької області.*

*Рис.14. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу м. Бар. Вінницької
області.*

*Рис.15. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу смт Брацлав.
Вінницької області.*

а)

б)

*Рис. 16а-б. Реконструкція урбаністичного фортифікаційного комплексу с. Жванець
Хмельницької області.*

Висновки до другого розділу

1. На території історичного Поділля в межах Подільського та Брацлавського воєводств у 1569-1648 рр. виявлено 145 міст, які функціонували як укріплені оборонні міста, з них сформовано стратифіковану репрезентативну вибірку, яка включає 19 міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами, з них – 9 міст Подільського (Ожигівці, Меджибіж, Смотрич, Скала-Подільська, Жванець, Бар, Летичів, Шаргород, Хмільник та 11 – Брацлавського воєводств (Ямпіль, Рашків, Томашпіль, Ладижин, Умань, Немирів, Брацлав, Вінниця, Стара Прилука, Кохангород, Новоживотів).
2. В процесі опису комплексу оборонних споруд укріплених міст виявлено необхідність введення у науковий обіг нового поняття «*урбаністичний фортифікаційний комплекс*», до якого можна застосувати принципи системного підходу. Розроблено комплексну методику дослідження урбаністичного фортифікаційного комплексу, яка включає *професійні методи історико-містобудівних та архітектурних досліджень*.
3. Окреслено допоміжна роль *професійних методів з інших дисциплін* - фотограмметричного знімання та лазерного сканування, роботи у ПС-системах. Зафіксовано методом фотограмметрії урбаністичні фортифікаційні комплекси та їхні компоненти таких міст як Кохангород, Ожигівці, Язловець (старий замок), Стара Прилука. Методом тривимірного графічного моделювання відтворено вигляд окремих міст репрезентативної вибірки з урбаністичними фортифікаційними комплексами станом на їхній розвиток у I пол. XVII ст (Меджибіж, Бар, Ладижин, Жванець, Брацлав), оборонні замки у містах Кохангороді та Вінниці (новий замок на о. Кемпа).

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕДУМОВИ, ЧИННИКИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ МІСТ ПОДІЛЛЯ У ІІ ПОЛ. XVI-І ПОЛ. XVII СТ.

3.1. Передумови формування урбаністичних оборонних комплексів міст Поділля у XIV-XVI ст.

З історичних джерел можна прослідкувати процес розбудови мережі укріплених населених пунктів на території Поділля. Початком цього процесу можна вважати русько-литовське відвоювання спільними силами подільської землі у Золотої Орди та заснування удільного Подільського князівства на чолі з князем Юрієм Коріатовичем. Йому приписують заснування міст – майбутніх столиць князівства – Смотрича та Кам'янця, а його брату Федору – Брацлава та Вінниці. У часи правління Коріатовичів межі Подільського князівства на сході доходили до Дніпра, включно з містами Канів та Черкаси. Інші міста князівства – Теремовля, Язлівець, Скала, Бакота, Сокілець, Звенигород, Черлен, Новий городок, Вінниця були укріплені відповідно до свого часу з огляду на можливі вторгнення кочових племен. Наступний етап пов'язаний з Великим князем Вітовтом, який продовжив експансію свого попередника – Великого князя Ольгерда та просунув кордони держави до узбережжя Чорного моря. Басейн Південного Бугу був більш щільно забудований у порівнянні з басейном Дністра та Дніпра фортецями та митницями. Узбережжя Чорного моря контролювали Маяк, Качибей, Черногород, Дашів. Володіння обширною степовою територією міжріччя Дніпра та Дністра для феодальної держави свого часу могло бути тільки завдяки успішному збігу обставин: можливістю торгівлі з Візантією та генуезькими колоніями у Криму, занепад Золотої Орди як основного неприятеля, амбітний та авторитетний правитель у ВКЛ, під владою якого відбувається розквіт. Зауважимо, що успіхи Вітовта на зовнішньому полі відбулися паралельно з централізацією влади, так, зокрема, було ліквідоване Подільське князівство та прилучене до Волинської землі зі столицею у Луцьку. У сер.-ІІ пол. XV ст. відбуваються події, протилежні тим, що сприяли утворенню ВКЛ на причорноморських землях – смерть Вітовта 1430 р. та подальша політична криза у ВКЛ, завоювання Османською Імперією Константинополя та Крима, ліквідація основних торговельних

партнерів ВКЛ на півдні, подолання кризи у Кримському ханстві. Це призводить до поступової втрати південних земель Поділля до умовної лінії Караул-Брацлав-Черкаси внаслідок руйнівних татарських набігів. Перестають функціонувати Караул, Сокілець, Звенигород, Торговиця, Тимолів. Через брак археологічних досліджень ми не маємо змоги відтворити вигляд укріплень епохи Вітовта та виявити їхні спільні риси. Лише з літописів достовірно відомо про будівництво укріплень св. Іоанна у гирлі Дніпра (місце неідентифіковане), неідентифікованого замку у гирлі Дністра за описом Гільберта Лянуа (ймовірно, Черногород), Караулу (недосліджене городище біля Рашкова), Качибєя (на території м. Одеси, місце точно не ідентифіковане). Дослідження ймовірних укріплень Вітовта у Мурованих Курилівцях, Комаргороді, Іллінцях, Пікові потребують подальших історико-містобудівних та археологічних досліджень. Для Поділля епоха Вітовта скінчилася поділом його території на західну частину, яка увійшла до складу Польщі як новоутворене у 1434 р. Подільське воєводство та східну, яка залишалась за ВКЛ у складі Волинської землі з адміністративним центром у м. Луцьк.

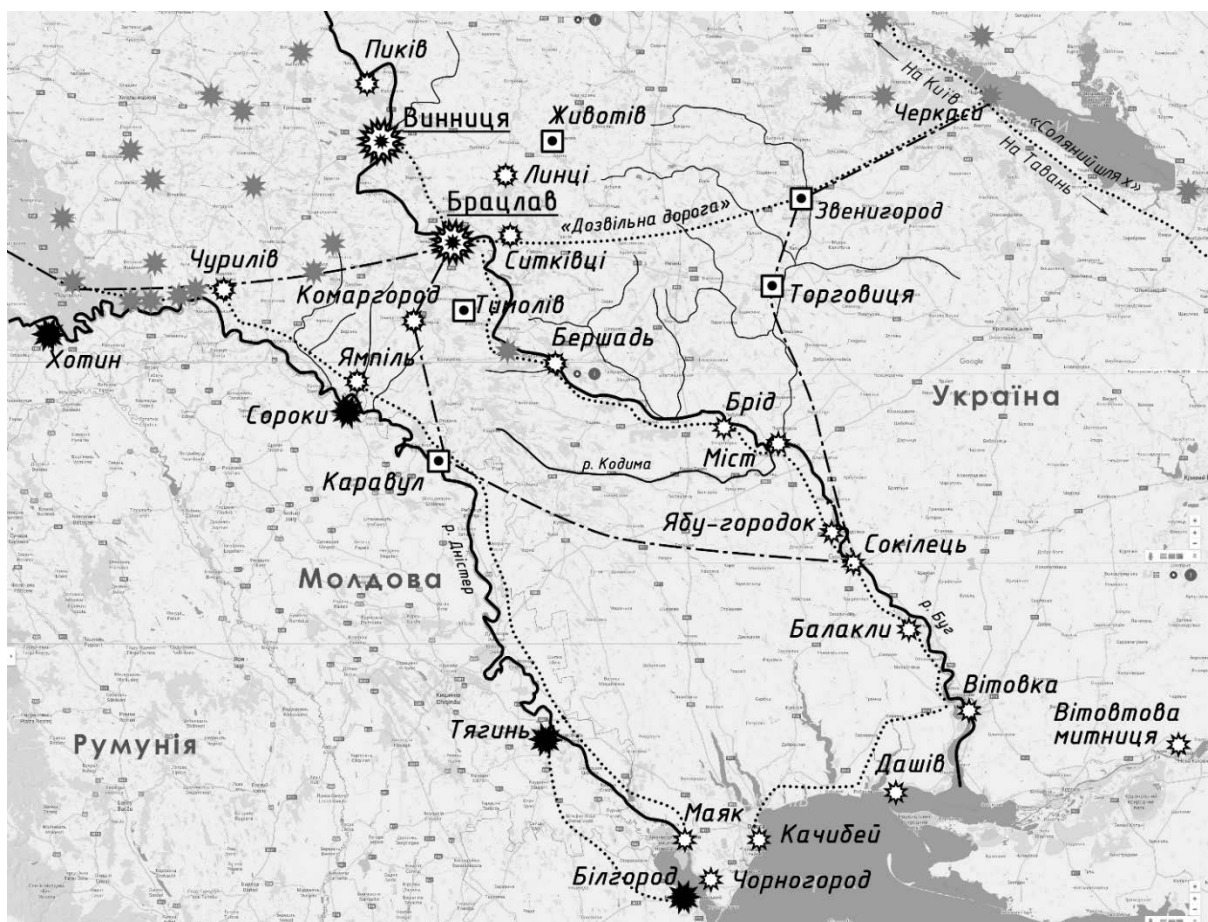

Рис. 17. Схема військової урбанізації Поділля та Північного Причорномор'я у I пол. XV ст.

II половину XV можна вважати періодом суцільного занепаду подільських укріплень. Так, люстратор подільських замків 1498 р. зазначає, що до польського старостинського міста Летичів неможливо було дістатись через «страх перед татарами», що вільно господарювали у східному поділлі ВКЛ (Грушевський, 1928). У люстрації Вінницького замку 1545 р. вказуються на проблеми обороноздатності краю, викликані знищенням сусіднього звенигородського замку (Мальченко, 2001). Натомість, ця люстрація фіксує відбудову Вінницького замку у 1500-х роках. Опис Брацлавського замку того ж 1545 р. вказує на фундацію його будівництва королем Олександром Ягеллончиком (Кравченко, 2005), дати правління якого (1501-1506 рр) збігаються з часом будівництва Вінницького замку, з чого виходить одночасність їхнього будівництва. За історико-містобудівними дослідженнями Брацлав та Вінниця мали оборонні укріплення та планувальну структуру, притаманну давньоруським містам. У 1552 р. відбуваються поточні ремонти цих замків.

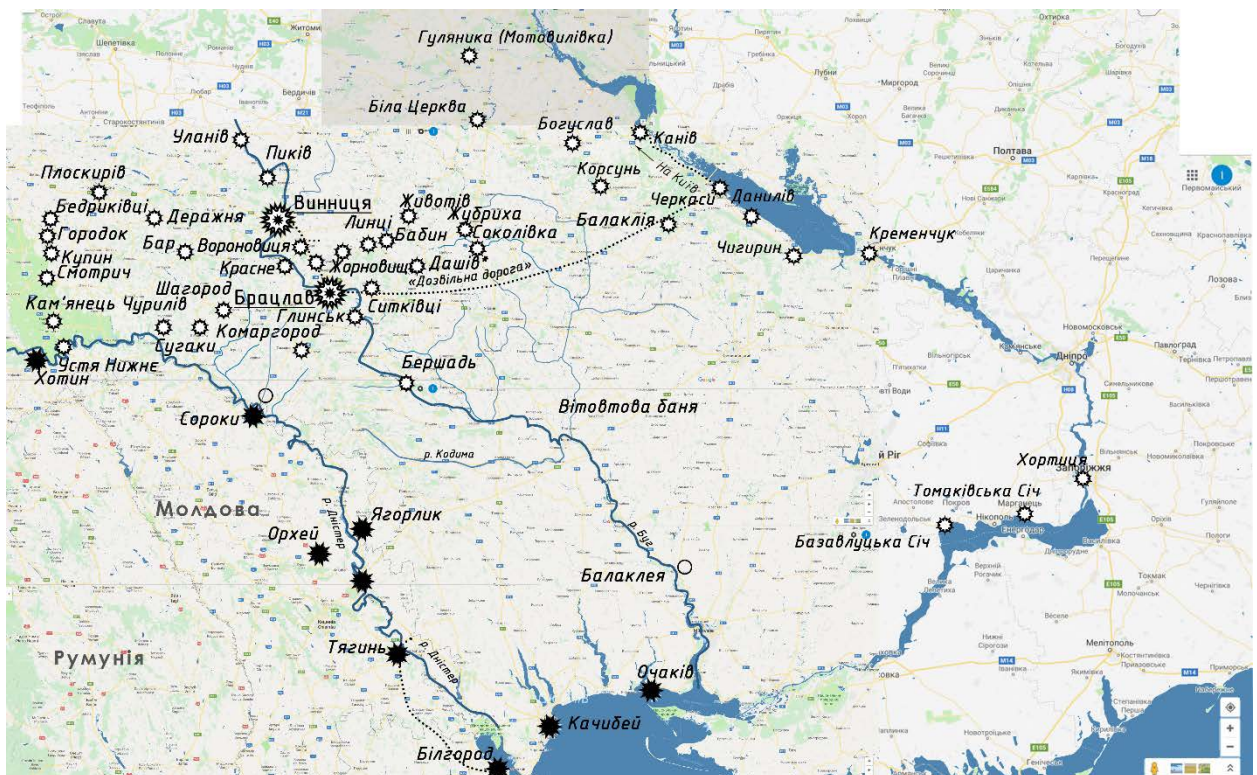

Рис.18. Схема військової урбанізації Поділля та Північного Причорномор'я у XVI ст.

У Подільському воєводстві польської Корони згідно описів 1498 р. замки перебувають у занедбаному стані. У XVI ст. впроваджується їхня модернізація. Наприклад, у Скалі територія замку розширили майже вдвічі та укріпили з напільної сторони підковоподібною в плані вежею, пристосованою під потреби вогневої артилерії. У містобудівній структурі панує готичний принцип розпланування ринкових площ (Смотрич, Скала) та давньоруський (Кам'янець, Летичів, Брацлав, Вінниця). У описах XV ст. у Скалі та Ожигівцях згадується старий та новий ринки. На історичній картографії XIX ст. та у сучасні топографії цих міст бережена лише одна ринкова площа у середині середмістя. Натомість, міста мають одну спільну рису – а саме, розташування замку на кінці мису та довга шия, яка поєднує замок з містом. Аналогічна ситуація прослідковується і на плані XIX ст. Смотрича. Це дозволяє висунути гіпотезу, що первісні ринки у західних подільських містах розташовувались в межах підгороддя, а самі міста мали дводольну структуру по типу болохівських городищ. Дводольна структура XIII ст. зафіксована також у подільському Меджибіжі (Литвинчук, 2020). Укріплення підгороддя не збережені і вимагають археологічних досліджень, оскільки вони не відбилися навіть у межах кадастрового поділу (вочевидь, були знесені під час розширення посадів з новими ринковими площами).

Урбаністично-фортифікаційна спадщина Східного Поділля XVI ст. на сьогоденні рівні дослідження історичних джерел та археології не піддається комплексному та всебічному аналізу. Натомість, дослідження окремих міст дозволяють побачити включення архаїчного русько-литовського субстрату у планувальну структуру нових, чи, радше, повторно локованих міст. Такими містами є Шаргород (заснований на городищі Княжа Лука), Томашпіль (городище Драгушів), Немирів (на місці граду Немир). Документальні відомості про попередні існуючі городища у згаданих містах походять з XVI ст. (АЮЗР, 1848) Кінцевими результатами розвитку таких міст у XVII ст. є продукти модернізації, які включають в себе давнішу містобудівну структуру та нову, укріплену та розплановану згідно пануючих на той момент парадигм.

3.2. Чинники формування урбаністичних оборонних комплексів міст Поділля

3.2.1. Чинник європейських культурно-філософських рухів

Територія Поділля у протягом часових меж дослідження була інтегрована у загальний культурний простір Європи і була його невід'ємною частиною. Історичне Поділля від 1431 р. і до Люблінської Унії 1569 р. було політично розділено за західну частину (її анексувало Польське Королівство), та східну, яка до Унії залишалась у складі Великого Князівства Литовського і невеликий час (1440-1471 рр) - у складі Київського князівства Олельковичів. Після прилучення Західного Поділля до Польщі на його території утворено Подільське воєводство, тоді як Східне Поділля під владою литовського князя Вітовта було приєднано до Волинської землі. Брацлавське воєводство було утворено тут за 2 роки до Унії в рамках приведення адміністративно-територіального устрою ВКЛ у відповідність до польського. Період політичного розділу 1431-1569 рр. колишнього єдиного Подільського князівства зумовив відмінності у архітектурно-просторових рисах урбаністичних оборонних комплексів подільських укріплених міст. Так, литовська влада, керуючи українськими землями, користувалась формулою «нового не додаючи і старого не змінюючи». Це відбилося у консервації давньоруської містобудівної традиції на Волині, Київщині та Східному Поділлі. Відповідником давньоруської містобудівної традиції була романська традиція у Західній Європі за часи раннього середньовіччя. Міста, засновані у цей період характеризуються округлим чи еліпсоїдним обрисом міських фортифікацій, нерегулярним веретенковим ринком-торговицею, окремим розташуванням замку та середмістя, тридільним поділом «замок-підгороддя-посад». В цей самий час на польському (західному) Поділлі впроваджуються готичні принципи у містобудуванні, які полягали у регулярному розплануванні вуличної мережі та ринкових площ, і, відповідно, фортифікацій. Як бачимо на прикладі воєводського міста Брацлава, цей принцип впроваджується і на новоприєднаних до польської Корони території Східного Поділля після 1569 р. Готичний принцип був притаманний приватновласницьким містам, які були у володінні польських магнатів-католиків. Яскравим прикладом тут виступає місто Умань, засноване та розбудоване Валентієм Каліновським. Такий самий принцип Каліновський впроваджує у Гайсині та Жванці.

Давньоруська (романська) і готична традиції концептуально відносяться до середньовічної топологічної парадигми розпланування міст. В цей час ще не була віднайдена перспектива и не використовувався проектний метод у архітектурі та містобудуванні. Щодо укріплень міст, то вони носять переважно функціональний, а не репрезентативний характер. В обох випадках йдеться про фортифікації вежового типу, які могли бути або мурованими, або дерев'яними (враховуючи велику коштовність мурованих укріплень, тривалість їхнього зведення, а також перманентну загрозу татарських набігів, маємо лише поодинокі випадки мурованих міських фортифікацій – у Кам'янці, Язлівці, Сатанові, частково - у Летичові на Західному Поділлі. Натомість, у XVI ст. у Європі ширяться ренесансні ідеї та реформаторський рух у релігійному житті. Відбувається розділення «архітектури універсальної» на архітектуру мілітарну, цивільну та сакральну, у якому планування міст відноситься до мілітарної архітектури. Впроваджується проектний метод та обмірковується естетизація обрису фортифікацій. Топологічна парадигма доповнюється геометричною, що призводить до утворення гетерогенних урбаністичних композицій, в яких спостерігається одночасне співіснування середньовічних та ранньомодерних субстратів. Цікавим прикладом співіснування таких структур є місто Шаргород, де середньовічна та модерна структури відзначені навіть у топоніміці – до первісного міста (літописної Княжої Луки), яке називалось Старим містом, Замойські добудовують Нове місто та уфортифікують його бастіоновими укріпленнями з напільної сторони, які оперізують шию мису, утвореного меандром річок Ковбасни та Мурашки. У Новому місті розташовують костел св. Флоріана – покровителя роду Замойських. Аналогічна ситуація відбувається і у ще одному місті Замойських – Томашполі. Тут нове місто припасовано до давньоруського городища Драгушів. У цих двох містах забудова середмістя відбулася до активної містобудівної діяльності власників - Замойських, і згодом не була перетворена. Натомість у новозаснованих містах Замоських, які знаходяться нині у Польщі - Замості та Томашові-Любельському спостерігається інша картина - а саме регулярне розпланування улиць міста та фортифікацій за ренесансовим принципом. Потребує досконалих містобудівних досліджень, але виглядає, що і у таких містах як Стіна, Буша, Чернівці,

Комаргород, які були вікуплені Замойським середмістя і принцип планування фортифікацій аналогічний Шаргороду та Томашполю.

Окреме місце посідає важливий прикордонний оборонно-логістичний вузол Замойських та всієї Речі Посполитої на Дністрі - Рашків. Це місто було засновано Яном Замойським у 1600 р., натомість того ж року захоплене Костянтином Острозьким та утримувалося у власності родини Острозьких до 1620х- рр., під час чого розвивалося як укріплене місто з замком. Містобудівна і фортифікаційна діяльність кн. Острозьких у Рашкові є абсолютно недослідженою темою, але є зрозумілим, що Ян Замойський не встиг зреалізувати задум своєї урбаністично-фортифікаційної програми у Рашкові і виникає питання - чи вона існувала, адже будівничими Рашкова у документі 1600 р. названі слуги Я. Замойського – Лопушинський та Хржонстовський, біографія яких нам невідома. Документ фіксує наявність замку та осади з 500 осіб. Важливою деталлю є факт занепаду Рашкова як міста станом на 1621 р. і його подальше відродження і нове уфортифікування за Томаша Замоського, який повернув Рашків у родину Замойських як спадок через шлюб із донькою Костянтина Острозького. Документально підтверджений факт участі Андреа дель Акви у розбудові фортифікацій Рашкова як проєктанта. Збережені фрагменти земляних оборонних споруд, зокрема бастіонів є опосередкованим доказом втілення проєкту Дель Акви у життя. Андреа Дель Аква вважається бароковим архітектором, і водночас, композиція відтвореного урбаністичного фортифікаційного комплексу у Рашкові теж має барокові риси: конфігурація оборонного периметру складна і підпорядкована рельєфу, вісь заїзду до замку з міста оформлена лінією забудови приринкового кварталу, симетрія ринкової площі осьова, а не радіальна. Важливою складовою барокової композиції міста була сакральна архітектура, адже ці об'єкти часто фланкували вулиці. Проте у випадку Рашкова нам невідомо, де саме вони розміщувались станом на II пол. XVII ст., лише сам факт існування 7 церков у відносно невеликому просторово місті дозволяє припускати використання їх у задумі планувальника міста.

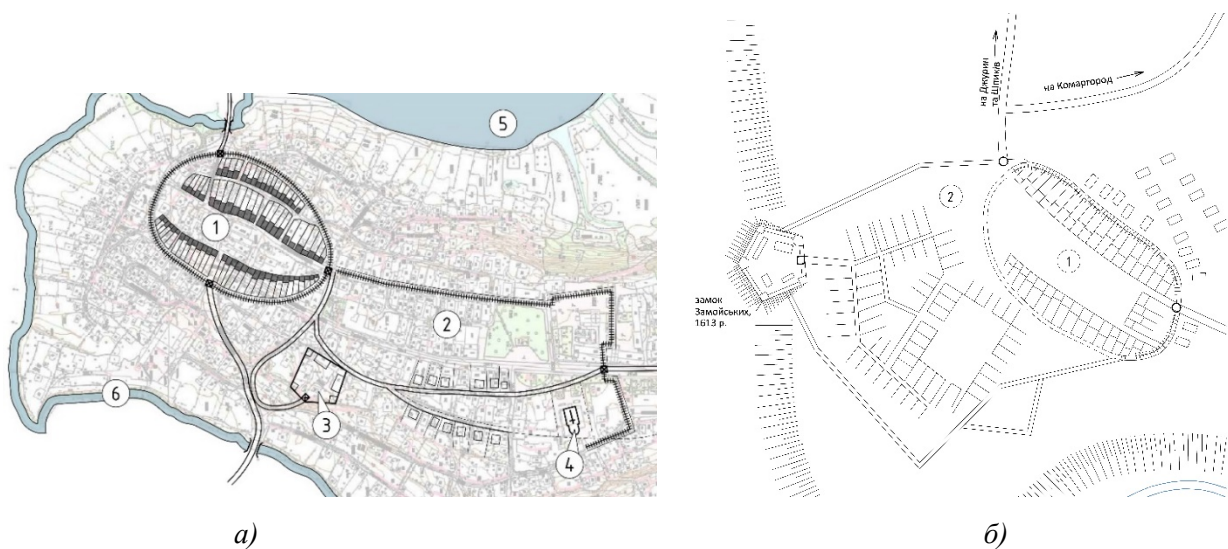

Рис. 19. Співіснування давньоруської (1) та ранньомодерної (2) містобудівних структур у Шаргороді та Томашполі (реконструкція О. Рибчинського, І. Литвинчука)

У місті Немирів князя Збарзького регулярно розплановане середмістя з ренесансовою ринковою площею вписано у нерегулярні існуючі міські укріплення занедбаного та спустошеного міста. Оборонні споруди цього періоду в Європі представлені бастеями, ронделями та бастіонами. За класичною історією фортифікацій бастеї поділяються на квадратні-протобастіонові та круглі – ронделі і є раннім етапом розвитку новітніх фортифікацій, пристосованих під артилерію. На заміну їм приходять бастіонові та тенальні фортифікації. Історичні факти, натомість, говорять про протилежне – так, навіть у провідних країнах свого часу у царині мілітарної архітектури – італійських королівствах у XVI-XVII ст. мало місце паралельне використання бастей та бастіонів. Осмислення естетичного та функціонального, топологічного та геометричного початків у модерних фортифікаціях відбувається протягом всього їхнього існування. Естетична складова підкреслюється як на початку Ренесансу у візуалізаціях урбаністичних текстів та утопій (Філарете, Катанео), так і в кінці – як осмислення вже набутого європейською цивілізацією досвіду (Цезарь Ріпа, Маролау, Й. Андреа, Скамоці) (Липа, 2007). Естетичний чинник фігурує у архітектурних трактатах, натомість, у військових працях його відносять до чистої інженерії і вважають, що розпланувати місто може кожен солдат, бо він має в тому досвід (Дж. Белучі, А. Дюрер) (Липа, 2007). Такий підхід зустрічається у трактатах по пушкарській справі. Це абсолютно повністю

відповідає підходу на українських землях цього ж часу, де розплануванням замкових та міських укріплень займалися пушкарі (як це зазначено у вищезгаданій люстрації Вінницького замку 1545 р.). Що стосується проектного підходу у розплануванні оборонних комплексів міст Поділля, то можна впевнено говорити про розробку проектів оборонних укріплень Рашкова, Томашполя (Дель Аква), Нового Конецполя, Новограда (Боплан), Збаража (Скамоцци, Дель Аква), Могильова (Фрейтаг), Полонного (Трапола). Можемо припустити розробку Ямполя (як і Калуша) за попередньо підготовленими проектами або схемами. Фортифікації цих обох міст нагадують ідеальне місто Християнополіс з трактату відомого німецького діяча реформації Йогана Андреа 1619 р. У всіх інших випадках можемо говорити про укріплене місто як колективну творчість власника (посесора, старости), слуг власника-осадчих, міських в'їтів та місцевих громад.

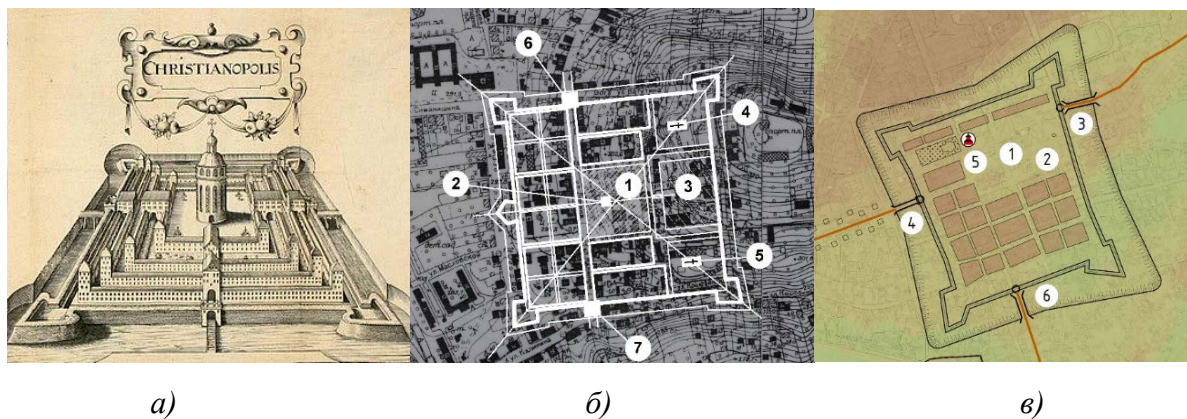

Рис.20. Ідеальне місто «Християнополіс» Йогана Андреа, 1619 р. (Andreae, 1619) (а), Калуш (Івано-Франківська обл.) (Лукомська, 2018) (б), Ямпіль (Вінницька область) (опрацював І. Литвинчук), (в).

У ренесансних концепціях ідеального міста місто існує одночасно у двох вимірах – майбутньому, де є розвиток і сучасному – де є загроза війн та руйнацій. Захист західноєвропейських міст від османської артилерії є актуальною проблемою урбаністів XV-XVII ст. Поділлю загрожують васали османської імперії – татари (які артилерію не використовують) та молдавани. На польсько-молдавському кордоні турки зводять а модернізують потужні фортеці – Сороки, Хотин та Бендери. У

відповідь, Річ Посполита посилює свій кордон укріпленими містами з використанням модерних фортифікацій, таких як Рашків, Ямпіль, Могилів, Жванець, Дзвенигород. Модерними фортифікаціями укріпляли міста, що існували раніше, але набули стратегічного значення. Так, місто Бар було розплановано за середньовічним готичним принципом. У XVI ст. воно складалося з дитинця, укріпленого Польського міста – середмістя та неукріпленого посаду - Руського міста. У XVII ст. у Барі розташовується королівський арсенал, Польське та Руське місто зливаються в одне і по периметру останнього прокладають пояс бастионових земляних фортифікацій, зводиться новий бастионовий замок. Спроба прив'язати бастионові фортифікації до поняття ідеального міста виявилась непродуктивною, адже місто є продуктом кількох модернізацій і на своєму початку розплановувалось не за проектом, а за середньовічною топологією, яка не передбачала естетичного компоненту.

Таким чином, вплив ренесансових ідей позначився на плануванні цивільної архітектури у більшій мірі ніж у плануванні фортифікацій. Останнім надавалось суто функціональне значення з огляду на відсутність модернізацій в тих місцях, де не передбачались їхнього зіткнення з осадною артилерією ворога. Такими містами була більшість міст подільського степового порубіжжя. Натомість, головні резиденції магнатів (Нове Конєцполе, Збараж, Шаргород, Полонне) та стратегічно важливі міста (Жванець, Рашків, Бар, Кам'янець, Могилів) були уфортифіковані відповідно до свого часу. Щодо готичної традиції, то вона панувала у католицьких колах державних діячів та магнатів речі посполитої, які використовували її як маркер присутності польської державності на українських землях, і ймовірно вороже ставились до Реформації. Про останнє опосередковано свідчить експансія ордену єзуїтів на Поділлі, зокрема їхня поява у Вінниці, де старостував Валентій Каліновський.

3.2.2. Природньо-кліматичний фактор.

Територія Поділля розташована у лісостеповій зоні, межує на півночі ліською зоною Волині та Полісся, на півдні - зі степовою зоною. На заході обмежується притоком Дністра – річкою Королець (історичний кордон Подільського та Руського воєводств), на сході – річками Раствавиця та Рось (історичний кордон Брацлавського та Київського воєводств). У середньовіччі (у нашому випадку – давньоруські та

русько-литовські) часи природнім умовам для розташування укріпленого населеного пункту приділялась значна увага. Обумовлено це було тим, що раціональне використання рельєфу місцевості дозволяло скоротити час та ресурси для побудову фортифікацій в умовах перманентної загрози від набігів кочівників. Обов'язковим була наявність водойми та узвишшя, на якому закладався замок – «город» і укріплене місто. Не менш важливою була присутність лісів як сировинної бази для будівництва фортифікаційних та цивільних споруд. Міста розташовувались або у меандрах річок на мисах або при місці впадінні річки-потічка у водну артерію. Такими водними артеріями на Поділлі були ріки Південний Буг, Дністер та Рось. Активний рельєф річкового каньйону не дозволяв брати міста приступом і змушував супротивника вишукувати військо на рівнинній території. У свою чергу, це змушувало захисників міста зводити найпотужніші фортифікації саме з цієї, напільної сторони.

У ранньомодерний час змінюється військова парадигма і височина укріплень перестає грати важливу роль. Поява артилерії обумовила перенесення фортифікації з гори у долину через неефективність використання артилерії з верхніх позицій по долинним цілям. Це у свою чергу призводить до зменшення ролі природнього оточення та навпаки, підвищення ролі штучних укріплень. Замість меандрів річок з глибокими каньйонами привабливими місцями стають кути у місцях сполучення річок. Так, серед усіх 43 новолокованих у XVII ст. містах Поділля 32 розташовані подібним чином, що складає 76%. Оборонний периметр укріплених міст складався з неукраплених берегових ліній та потужних штучних укріплень з напільної сторони.

Часто використовувався принцип створення штучних ставків на річках за допомогою греблі. Цей прийом був використаний в укріпленні Бара проти татар, що зазначено в локаційних привілеях 1540 р. та приватних містах кн. Збараських II пол. XVI ст. (Немирів, Ожигівці, Самгородок, Бершадь). Замерзла поверхня ставків, натомість, взимку значно зменшувала обороноздатність населеного пункту, чи користувалися польська чи османська армія для взяття населених пунктів у зимових кампаніях. Це дозволяє нам виокремити нейтралізацію татарської загрози як першочерговий пріоритет магнатерії у обороні своїх міст.

Цікаві також острівні розташування укріплених міст або їхніх складових частин, зокрема, замків. Можна впевнено стверджувати, що острови для цього штучно створювались, як наприклад, у Плоскирові, Чорному острові, Хмільнику. У Новоживотові півострів середмістя було відділено від материка штучним ровом – «фосою». У воєводському місті Вінниці замок XVIII (XVII?) ст. розташовано на штучному острові «Кемпа», утвореному прориттям каналу і затопленням його Півдним Бугом.

Цікаву концепцію використання водойм активно впроваджують Христофор та Юрій Збаразькі у I пол. XVII ст. Замкові та міські укріплення їхніх міст розділені водоймами – штучними озерами, що робить кожну з цих двох складових урбаністичного оборонного комплексу автономною у разі потреби. Збережений замок на протилежному березі від міста є у Збаражі, доведено подібне розташування замків у Ладижині та Бершаді.

На архітектуру оборонних споруд вплинули і наявні будівельні матеріали, зокрема, мінеральні ресурси. Так, широко було розповсюджено муроване будівництво замків у Західному Поділлі, що було зумовлено великою кількістю та різноманітністю родовищ пісковиків, вапняків та інших порід, які підлягали зручній. У Східному поділлі, згідно мінералогічній карті України, переважають гранітні та глиняні родовища, непридатні до будівництва мурованих укріплень.

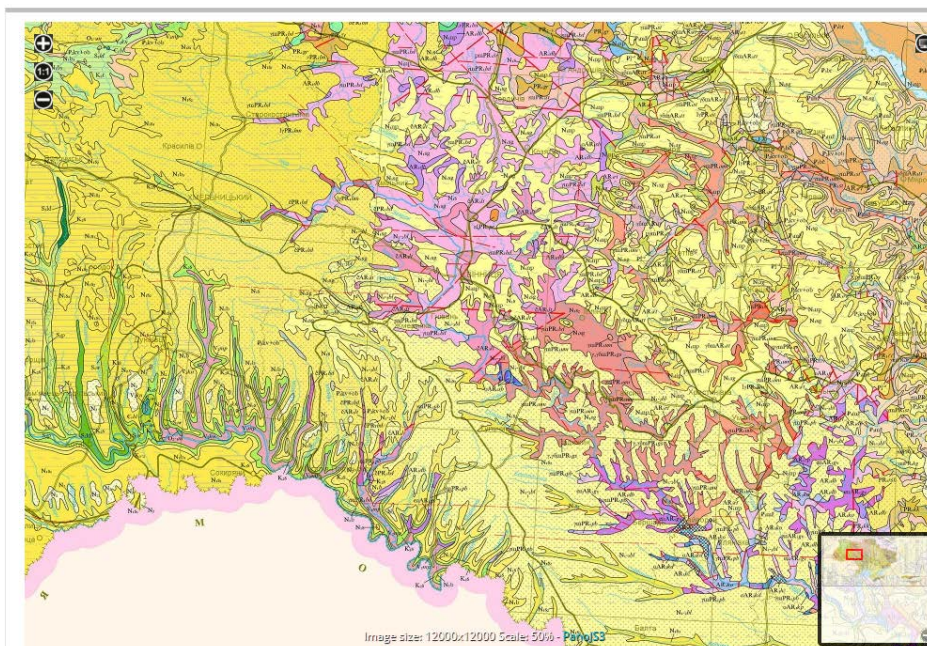

Рис. 21. Поділля на геологічній карті України (Природа України, 2024)

3.2.3. Роль державної політики та приватної ініціативи.

В українській історіографії панує хибна точка зору, згідно якій приватні та державні укріплені міста на порубіжжі об'єднуються ніби то єдиною системою оборони. У дисертаційному дослідженні кріплені міста розрізняються за формою власності на державні, церковні та приватні. Приділяємо увагу тому факту, що брацлавське воєводство на поч. XVII ст. стало територію суцільного приватновласницького землеволодіння (якщо розглядати виключно міста). У державній власності залишились воєводські міста Брацлав та Вінниця, а також, Літин. Метою приватних власників було укріпити мережею міст свої латифундії задля отримання економічного прибутку. Економічний стимул для приватних власників кореспондував з державним стимулом укріплення прикордонних земель. Натомість, існували випадки, коли власники, обіймаючи високі державні посади в речі Посполитій, поєднували свої бізнесові інтереси з державними. Так, канцлер Речі Посполитої, Ян Замоїський заснував місто Рашків у 1600 році на березі р. Дністер на кордоні з Молдавією за наказом польського короля. Це місто стало його приватною власністю (пізніше-захоплене Костянтином острозьким). Крім Рашкова, Ян Замоїський та його нащадки укріпили все узбережжя Дністра (кордон) в межах Брацлавського воєводства містами Ямпіль, Косниця, Кам'янка, Яруга, Буша. Олександр Конєцпольський розташував свою головну резиденцію в Україні на межі татарського степу, звідки керував своїми південними містами, зокрема заснованим ним же неподалік Чечельником. Укріплення Нового Конєцполя здійснювалось за проектом Боплана. Натомість, ці випадки постають радше як винятки. Комерційний інтерес мілітарної урбанізації прослідковується у маєтках кн. збараських, які опанували Басейн Південного Бугу на півдні воєводства між двома великими латифундіями Калиновських і контролювали шляхи, які їх поєднували, збираючи відповідні побори. В той самий час, погребещенський та немировський маєткові ключі Збараських були розділені маєтками Корецьких та Пісочинських. Внаслідок спроби забезпечення кн. Юрієм Збараським прямого сполучення через містечко Жорнище, що належало Пісочинському спалахнув довготривалий конфлікт між шляхтичами, включаючи спроби Збараського захопити Жорнище силами власного

приватного війська. У фортифікування приватних міст підпорядковувалось принципам економічної доцільності для власника.

Окремо варто розглянути стимули модернізації урбаністичних оборонних комплексів для приватних та державних міст. У першому випадку доцільним скеровувати значні фінансові та людські ресурси на побудову модерних фортифікацій у наступних випадках: 1) модернізація головної родової резиденції – символу могутності роду та маркеру присутності, місце концентрації та зберігання забраних з інших міст ресурсів та товарів; 2) захист ключових міст від загарбання військами сучасної армії; 3) захист прикордонного міста і маркер присутності – водночас; 4) захист місцевою замковою адміністрації, шляхетського майна – відбувалося у модернізації замку. Щодо головних резиденцій, то їх можна поділити на дві категорії. До перших належать ті, які розташовані на території України. До них можна зарахувати Острог кн. острозьких, Збараж кн. Збараських, Бережани Сенявських, Кохангород Кохановських та інші маєтки дрібної місцевої шляхти. До другої відносяться додаткові резиденції польських магнатів, розташованих на Україні з метою полегшення адміністрування місцевими маєтками. Так наприклад, Замойські мали головну резиденцію Замостя у руському воєводстві, а Конєцпольські – родове місто Конєцполе у Сілезії. Захист міста від військових загроз різних держав розглядається окремо у наступному підрозділі. Щодо модернізації замків, то комбінація «сучасний замок-архаїчні/номінальні міські укріплення» зустрічаються у багатьох містах; Жванець, Кохангород, Немирів, Городок, тощо. Приватновласницькі замки були розраховані на короткотривалу облогу зі сторони, ймовірно, повсталого населення чи козаків, в яких можна було дочекатись військової допомоги.

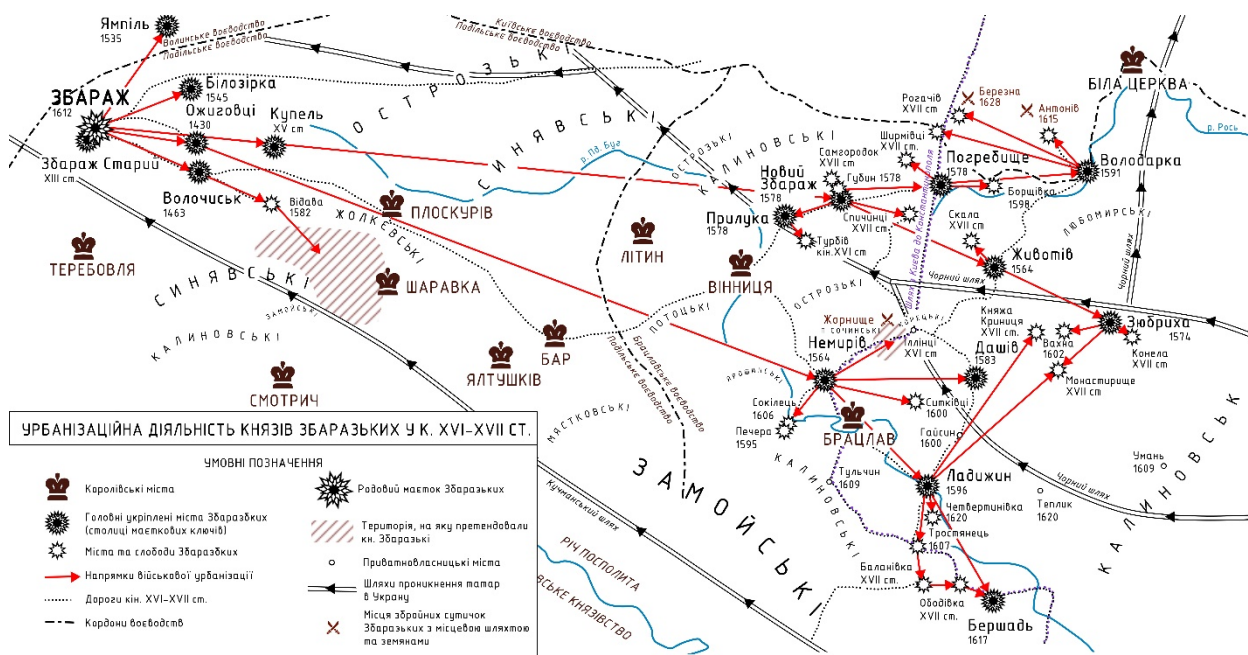

Рис. 22. Картосхема розташування укріплених міст князів Збаразьких

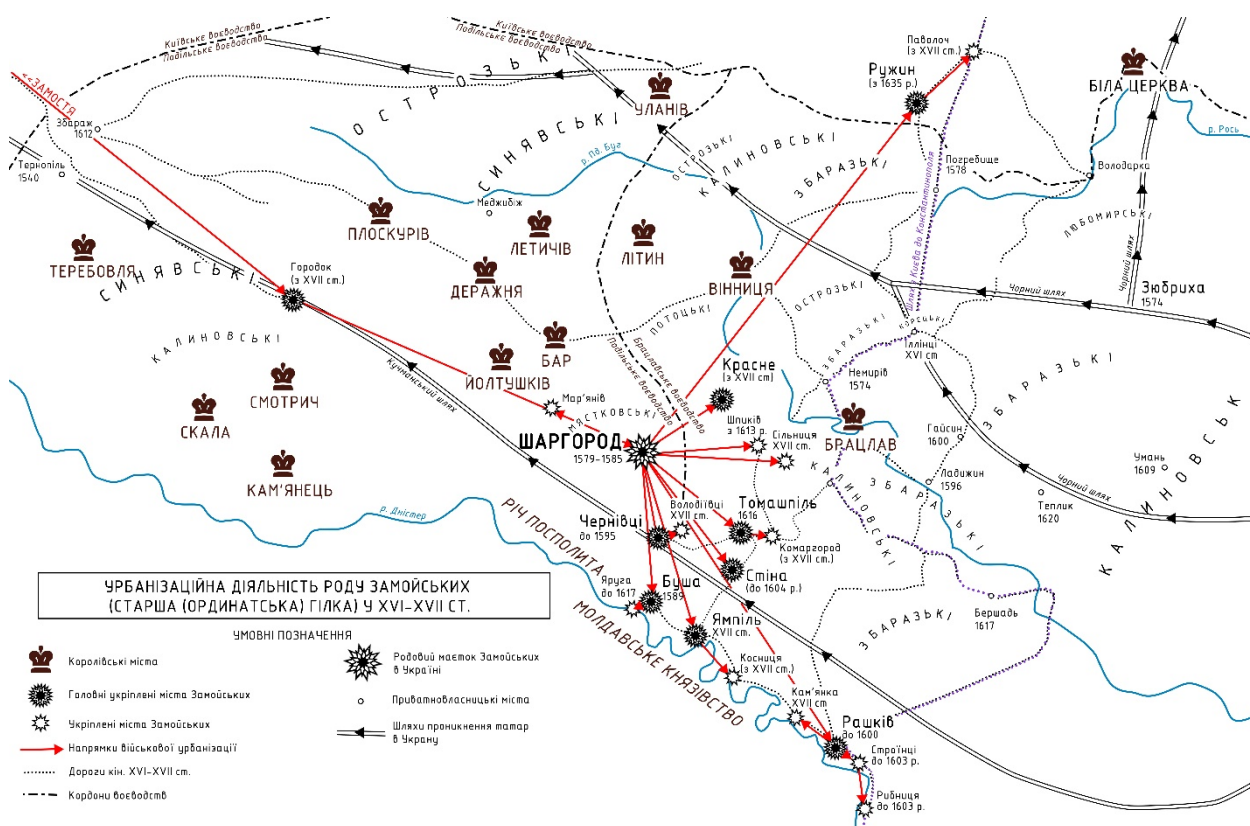

Рис. 23. Картосхема розташування укріплених міст Замойських

Щодо державних міст, до яких відносяться: воєводські міста Брацлав і Вінниця Брацлавського воєводства, а також державне місто Літин; воєводське місто Кам'янець Подільського воєводства та старостинські міста Смотрич, Скала,

Теребовля, Ялтушків, Бар, Плоскирів, Ялтушків. Серед усіх міст модернізації у XVII ст. підлягали лише Кам'янець та Бар. Модернізація укріплень Бару відбулася після розміщення в ньому королівського арсеналу, отже, відповідно, з набуття ним стратегічного значення. Кам'янець крім воєводського та генерального старостинського статусів був важливою фортецею для захисту від османської загрози. У Брацлавському воєводстві модернізованим був лише вінницький замок на острові Кемпа, де розташовувались судові воєводські установи. зауважимо, що через Вінницю проходили важливі торгівельні шляхи, а у самому місті знаходився митний прикорморок. Отже, виняткові приклади модернізації державних міст на Поділлі свідчать про те, що ці модернізації відбувались у лише у разі стратегічної необхідності в індивідуальних випадках.

3.2.3.1. Роль, місія та вплив власника у розбудові приватних міст

Шляхта Речи Посполитої, що володіла землею, розглядала власні міста передусім як підприємства та джерела прибутків. Зазвичай функціонування міста не обмежувалось одним єдиним промислом. Найчастіше міста отримували прибутки з транзитного мита, виготовлення ремісничої продукції та сфери послуг, пов'язаної з торгівлею (корчми, заїжджі двори, складування тощо), відрізняючись з цієї точки зору лише видами ремісничих промислів. Тому очевидно, що власники були зацікавлені у стабільному існуванні своїх міст, чиє економічне життя не переривають катаклізми повстань, бунтів, не потребує наявності військового контингенту в місті для підтримання порядку. У цьому розрізі цікаво спостерігати на політику, яку впроваджували різні власники в українських містах та найцікавіше – як це впливало на містобудівну структуру населених пунктів.

Незважаючи на відсутність письмових джерел золотоординських часів на Поділлі та суттєвий їхній дефіцит до Люблінської Унії, ми можемо сміливо говорити на базі археологічного матеріалу про те, що станом на II пол. XVI-поч. XVII ст. – перед початком «містобудівного буму» на Поділлі, його територія вже була активно заселена і урбанізована. Відтак, простежимо містобудівну політику власників

приватних міст на Поділлі. Містобудівні практики тих часів можна згрупувати по наступних категоріях:

Еволюційне продовження містобудівної традиції.

Традиційність у містобудуванні середньовіччя пов'язане з відсутністю проектного підходу (у сучасному розумінні) та розбудові міст під вирішальним впливом природних чинників та повсякденної діяльності населення (прив'язка до торгівельних шляхів, форумвання оборонного периметру та вуличної мережі по найкоротних траекторіях та абрисах тощо), візеруванні на вже існуючі аналоги. Такий підхід дозволяє тривалий час зберігати планувальну структуру населеного пункту, межі земельної власності у ньому, не потребує фінансових зусиль, орієнтується на місцеві ресурси. До цього підходу можна віднести також ремонтні та модернізаційні роботи, які суттєво не змінюють концепцію та характер оборонних укріплень.

Глибока модернізація

Викостовувалась у містах, які тривалий час розвивалися еволюційно під впливом місцевих традицій, але у певний момент викала гостра необхідність покращити оборонозданість н.п., через що новинки фортифікаційно-інженерної думки припасовувались до вже існуючої композиції. У таких випадках модернізація стосувалась оборонних укріплень і не впливала на планувальну структуру міста.

Локація нового міста (поруч з існуючим)

Така практика систематично застосовувалась в містах та містечках, якими володіли польські шляхетські родини, або польська Корона. Найбільш репрезентативний приклад на Поділлі – місто Бар, яке мало середмістя на пагорбі лівого берега р. Рів. Після перенесення середмістя на протилежний берег і створення там нового міста («Польського», або «Ляцького» міста) мешканці середмістя колишнього Бару опинились на передмісті, що означало автоматичну втрату їми міських прав та привілеїв. Така практика застосовувалась Яном Замоїським у Шаргороді (1585р.), Рашкові (1600 р.) Томашем Замоїським – Томашполі та Красному (а на Покутті – у Калуші), Валентієм Каліновським – у Жванці (1630 р.).

Польські урядники заснували «нові міста» у державних (королівських) містах у Скалі (до 1493 р.), вже у згаданому Барі (1540 р.).

Взірцем таких процесів на українських землях можна вважати м. Львів, де заснування нового середмістя на іншому місці поруч зі старим існуючим відбулося наприкінці XIV ст. На прикладі Львова видно розмаїття етнічного складу нових мешканців нового середмістя, серед яких переважали німці, вірмени, пізніше – поляки та євреї і відносно невелика частка українців. Також відомо, що у Рашкові запрошували молдаван та надавали їм «слободи». Отже, окремі зафіксовані документально факти у різних джерелах дають змогу реконструювати загальну картину. Нові власники міських поселень були вкрай зацікавлені у лояльному населенні, яке складалося з нових мешканців, яким з рук власника надавались привілеї та пільги.

Варто згадати, що перенесення середмість відбувалося на поділлі і за часи ВКЛ. Так, Вінницьке Нове місто було засновано у 1558 р., але було заселено мешканцями Старого Міста, яким надалися пільги у вигляді звільнення від митного податку на території всіх міст Великого Князівства. Ця згадатка репрезентує відмінність підходів під час впровадження таких масштабних містобудівних акцій і ще раз вказує нам на їхні причини.

Очевидно, що розбудова нового міста надавала власникам можливість застосувати новітні підходи не тільки у фортифікаціях, але й в цілому в містобудівній композиції

Локація нового міста *de nova redice*.

Варто розрізнити в яких умовах засновувалось нове укріплене місто і що дає підстави (крім безпосередньо документальної згадки *de nova redice*) вважати його щойно заснованим. Індикатором, яке на це вказує, є відсутність у найближчому оточенні існуючих міст. Перевірити це можна, застосовуючі письмові та картографічні джерела, або залучаючи археологічні та натурні дослідження. Наприклад, у випадку м. Ямполья Вінницької області ми маємо згадки папського легата Комендоні та картографа С. Сарницького про відсутність міського поселення в околицях ямпільських порогів (навпроти молдавського м. Сороки) станом на кін. XVI ст. Руські князі Збараські закладали нові міста Ладижин (до 1611 р.), Бершадь та

Збараж, польська шляхта – Кохангород (О. Кохановський), Новгород (Верхівка) (Потоцький), Нове Конєцполе (Саврань) (А. Конєцпольський).

Релокація.

Поновлення міста на залишках городища, що існувало колись у історичних джерелах не відбивається окремим поняттям та виводиться з контексту, або результатів натурного дослідження. Так, у м. Немиріві, яке існувало як село а стало містом за володіння Юрія Забараського, ще на поч. XVIII ст. зберігалися два ряди земляних валів, виконаних дугою, що не кореспондує із ренесансовою ринковою площею та плануванням середмістя. Місто Рашків згадується як новозасноване у 1620х рр., хоча натурні дослідження показують його спорідненість з містом Чернівці, заснованим наприкінці XVI ст. тим самим економом Яна Замойського, Хжонствоським. Ймовірно, такий самий процес відбувся і в Бершаді у 1617 р.

Релокацію можна поділити на два види, в залежності від стану збереження попереднього поселення чи городища – реконструкційну та ревіталізаційну. У випадки першої ми маємо справу із заснуванням нового міста на залишках городища, що тривалий час знаходилося у стані руїни. У цьому випадку нове місто може успадковувати частини фортифікаційного комплексу колишнього поселення та напрямки транзитних доріг. При ревіталізаційній релокації попереднє місто було спустошене не надто великий час для того, щоб його планувальна структура та парцеляція ділянок земельної власності були остаточно знищені. У цьому варіанті відбувається відбудова та ремонт зруйнованих будинків у межах тих ділянок власності, які існували до подій, які призвели до спустошення міста.

У історичних документах не розрізняються підходи до заснування міст, описані в цьому підрозділі, таку класифікацію можна застосовувати, говорячи про заснування історичних міст сучасними категоріями ретроспективно. Такий поділ розширює межі розуміння сучасних дослідників історичного урбанізаційного процесу в Україні та дозволяє порівнювати дані категорії з іншими, виявлених під час інших досліджень.

3.2.4. Чинники військові загрози у формуванні укріплених поселень

Річ Посполита була другою за величиною державою у Європі і межувала з багатьма сусідами, які знаходились на різному рівні володіння сучасною в межах розглянутого періоду військовою технікою. Найбільшою загрозою не тільки для Речі Посполитій, але для усєї Європи була Османська Імперія. З Річчю Посполитою межували безпосередньо лише васали Османської Імперії – Молдавське князівство (колишній васал Польщі, васал османів з 1513 р.) та кримське Ханство (завойовано османами у 1475 р). Досліджуючи українські порубіжні території, доходимо до висновку що такі тези не зовсім відповідають дійсності. Так, один маловідомий факт з цього приводу стосується безпосередньо українського порубіжжя – османський султан у 1617 р. вимагав від Польщі знищити прикордонне з татарськими степами укріплене поселення Бершадь, до цього турки висловлювали занепокоєння будівництвом замку у Шаргороді, що знаходився неподалік від татарського Чорного шляху. За Бушанською та Хотинською мирними угодами 1617 та 1621 р. відповідно, османською імперією гарантувалося припинення татарських набігів в Україну (насправді не виконувалось). Натомість, на татарському прикордонні турки не зводили прикордонних фортець, які вони звели і забезпечували на молдавському кордоні (Хотин, Сороки, Бендери). Територія Криму не розглядалась османськими стратегами як плацдарм для своїх військ для наступу на Україну. Отже, з півдня Речі Посполитій загрожували лише татарські набіги, яке за винятками, не мали за мету військову експансію та утримання під контролем загарбаних території на відміну від західного молдавського кордону, який був цілковито під контролем османських військ. Молдавське військо на відміну від татар могло самостійно виступати потужною військовою загрозою через їхні навички володіння артилерією. Західноподільським, і навіть радше, землям Руського воєводства могли загрожувати західні розвинуті європейські держави, зокрема, Шведська Імперія, внаслідок цього там відбувся розквіт нових фортифікацій у обороні міст (Львів, Жовква, Бережани, Збараж, Золочів, Броди, Станіславів та інші). Лівобережна Україна, Київщина, Волинь та білоруські землі Великого Князівства Литовського протистояли Московському Царству, яке хоч і мало добру польову артилерію, але не

використовували її при штурмі міст. Історик фортифікацій Лівобережної України О. Бондар зазначає, що довготривалі фортифікації як московські так і українські на московському напрямку не відповідали вимогам тогочасної європейської військової техніки.

Виходячи з наведеного, виникає гіпотеза, що стимулом модернізації довготривалої фортифікації у містах степового порубіжжя може бути спроба нейтралізації османсько-молдавської загрози. Перевіримо її кількісними показниками. У Подільському та Брацлавському воєводстві станом на сер. XVII ст. було 145 населених пунктів. 13 з них знаходилось на Дністровському польсько-молдавському прикордонні, у басейні р. Дністра знаходився також Кам'янець як головна фортеця проти османів. З них 9 були укріпленими модерними фортифікаціями (повністю або частково), що складало 69%. Серед інших 92 укріплених міст Поділля, що протистояли лише татарській загрозі, лише 10% мали модерні фортифікації. Зауважимо, що потужним Хотинській та Сорокській фортецям на розглянутому кордоні, який сягав 424 км) поляки протиставили 13 міст-фортець, які мали прямий комунікаційний зв'язок, хоча за масштабом Хотинській фортеці могла протистояти хіба що Кам'янецька, що знаходилася у тилу за лінією прикордонних фортець. Відстань між містами на Дністрі коливається від 40 до 16 м, середня відстань сягає 28 м, що відповідає середній відстані між містами на усіх іншій територіях Поділля. Це свідчить про використання даних фортець також і у бороні краю від татар.

Рис.24. Суміщення графіків інтенсивності військових конфліктів та кількості порубіжних міст у 1400-1650 рр (Використані матеріали О. Мальченка (2001)).

Особливо гостро проблема татарських набігів була окреслена ще з II пол. XV ст. Від того часу Велике Князівство Литовське перебуває у перманентному занепаді, в той час як у Криму утверджується міцна влада ліквідуються наслідки громадянської війни. Литва втрачає південні степи та Причорномор'я, татарські набіги пронизують всю територію Брацлавщини і доходять до Польщі. Про необхідність боронити українські землі від татар пише Оріховський у своєму «Напученні до королю». Він пропонує йому оселитися в землях Русі і звідки керувати обороною краю. Оборону від татар він вбачає у будівництві мережі укріплених міст з можливістю прямої комунікації між ними, а значить – побудованими на невеликій відстані. Аналізуючи карту Боплана 1650 р., приходимо до висновку, що саме таку концепцію і було взято на озброєння. Слід додати, що природній рельєф місцевості відобразився не лише на формуванні кожного окремого укріпленого населеного пункту, але й на мережу цих населених пунктів взагалі. Активний рельєф території Поділля (Подільська височина) унеможлиблював вільне просування татарського війська, залишаючи окремі шляхи, які можна було контролювати містами-фортецями. Розбудова мережі укріплених міст

змушувала татар зменшувати відповідно кількість своїх загонів, відправлених для захоплення здобичі. Ці невеличкі загони після повернення зі здобиччю назад у кримські степи перехоплювала польна сторожа, яка розбивала татар і відбирала назад здобич. В успішних військових операціях проти татар відзначились брацлавські воєводи Збараський, Каліновський, Конєцпольській. За короткий термін після Люблінської унії і до 1648 р. територія Поділля активно урбанізується, зростає кількість укріплених міст і водночас, зменшуються кількість та інтенсивність татарських нападів на Україну.

3.3. Основні етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля

Більшість з наведених вище чинників формування урбаністичних оборонних комплексів змінювала свій характер впливу з плином часу і формувала специфічні для свого часового проміжку особливості у їхніх планувально-просторових композиціях. Комбінація цих чинників зумовила характерні особливості урбаністичних оборонних комплексів, які мають сталу повторюваність при порівняльному аналізі. Це дозволяє виокремити характерні типи урбаністичних оборонних комплексів та періодизувати їх.

Колонізаційний період (до II пол. XVI ст.).

Цей період характеризується необхідністю заселити спустошену татаро-монгольським гнітом Подільську землю після відвоювання її великими князями Ольгердом та Вітовтом, в результаті чого засновуються нові уфортифіковані міста. Вони характеризуються активним використанням рельєфу місцевості, вибором найвищих точок для розташування замків та міст. Планувальна структура укріплень та міст походила від місцевих давньоруських традицій, які безперервно існували на території Бакоти, Калюса, Ушиці, Кам'янця, Меджибіжа, Вінниці, Канева та інших менш відомих міст Галицької, Болохівської та Київської земель (згодом на території яких постало Подільське князівство). У новолокованих містах, таких як Смотрич, Скала, Летичів, Брацлав, Літин, Хмільник, тощо відтворюються існуючі в регіоні містобудівні та фортифікаційні традиції, зокрема обриси лінії фортифікаційних

периметрів у вигляді неправильних геометричних форм та нерегулярна композиція міської планувальної структури⁴. Після розділу земель Подільського князівства між Польщею та Литвою, на території останнього впроваджується регулярна готична містобудівна традиція (Смотрич, Скала, Гусятин, Теремовля) та започатковується муроване будівництво замків, зокрема, у старостинських містах. У Східному Поділлі продовжує панувати давньоруська традиція. Прикладом її реалізації у 1558 р. може слугувати планувальна структура перенесеного на протилежну сторону Південного Буку середмістя (Нового міста).

Другий етап – урбанізаційний (II пол. XVI-поч. XVII ст.).

Продовжують розвиватися започатковані у попередньому етапі тенденції колонізації спустошених українських земель, зокрема, надається у приватне землеволодіння та активно заселяється та укріплюється т. зв. «Гуманська пустка», на якій польський землевласник Валентій Каліновський засновує на укріплює місто-фортецю Умань у 1606 р. Суттєво зростає кількість укріплених міст та містечок, що зменшує протягом I пол. XVII ст. інтенсивність татарських нападів на Поділля. Перехід до польської Корони Східного Поділля по Люблінській унії супроводжується втіленням на його території тих тенденцій, які існували з 1432 р. у Подільському воєводстві Польського Королівства. Одними з перших по Унії тут отримують землеволодіння представники польської магнатерії – Каліновські та Замойські, активно включаються у процес уфортифікування Поділля руська шляхта: Збараські, Острозькі, Корецькі, Четвертинські. Прослідковується взаємозв'язок між релігією власника та містобудівною традицією забудови середмістя. Так, у містах католиків Каліновських впроваджується готичний принцип розпланування середмістя (Умань, Жванець), такий самий спосіб впроваджується у розбудові нового (Нижнього) міста в Брацлаві після надання магдебурзького права 1566 р. (старостою Брацлава в цей час також був Валентій Каліновський). У містах протестантів Сенявських (Сатанів), та православних Збараських та Острозьких впроваджуються ренесансові ідеї у містобудуванні. Незважаючи на це, спільною рисою для всіх міст можна вважати

---

⁴ Під нерегулярною композицією міської планувальної структури розуміється геометрично нерівномірний поділ вулиць на квартали на парцелі а також відсутність геометрично правильної організації вуличної мережі (на кшталт гіподамової мережі, принципів «ідеального міста» та ін.)

тяглість існуючої фортифікаційної традиції, яка полягала у повторному використанні існуючих архаїчних нерегулярних укріплень (Немирів, Томашпіль, Шаргород) та відтворенню нових за їхнім зразком (Брацлав, Смотрич, Ожигівці). Особливістю даного періоду можна вважати також одночасність розбудови чисельної кількості укріплених міст одним власником, через що на той час було неможливо зосередити ресурси на масове застосування новітніх фортифікацій, запроєктованих військовим архітектором. Так, наприклад, якщо канцлер Ян Замойський будував за проектом Морандо у своєму родовому маєтку Замості ідеальне місто з сучасними бастіоновими фортифікаціями староіталійської школи, то у Шаргороді на Поділлі в цей час його діяльність достовірно відзначена лише будівництвом кам'яниці у замку та фундацією костелу св. Флоріана.

Третій етап - модернізаційний (I пол. XVII ст.)

Цей етап характеризується застосуванням новітніх фортифікаційних інженерних рішень у розбудові нових міст та додатковому укріпленні існуючих. Озброєння замків та міст швидко переходить на вогневу артилерію, що призводить у зміни до конфігурації укріплень. Змінюється їхнє розташування – з мисів та пагорбів укріплення переміщуються до долин. Через втрату стратегічного значення висотного розташування не модернізуються старостинські замки Західного Поділля Смотрич, Скала, Теробовля, Калюс, Ущиця. Стратегічного значення набуває місто Бар (розташоване у рівнинній місцевості), в якому розміщують королівський арсенал та уфортифікують сучасним бастіоновим замком з кам'яним одягом та поясом міських бастіонових земляних укріплень. Відбувається модернізація Кам'янця як головної фортеці, скерованої для захисту від османського завоювання. Після Хотинської битви 1620 р. Польща залишає Хотин і всю Молдавію Османській Імперії, після чого інтенсифікується уфортифікування басейну Дністра з польського боку новітніми бастіоновими укріпленнями у Рашкові, Ямполі, Косниці, Жванці, Дзвенигороді, Томашполі, Шаргороді. Укріпленням татарського кордону займається С. Конєцпольський, який отримує порубіжні володіння у спадок від Замойських, розбудовує Нове Конєцполе як свою головну прикордонну резиденцію. Процес інтенсивною урбанізації, започаткований на попередньому етапі продовжується вже

новим поколінням землевласників, яке має відповідну профільну європейську освіту у військово-інженерній справі. Князі Юрій та Христоформ Збараські укріплюють у сучасний спосіб Ладижин, Збараж, Бершадь, Томаш Замоїський та його син Януш – Ямпіль, старостиньке місто Калуш, Томашпіль, Шаргород, Рашків. Натомість, незгасаюча татарська напруга та необхідність швидко та дешево будувати укріплення так само змушують активно використовувати природні умови, проте, вже в іншій спосіб. Якщо у випадку попередніх двох етапів використовувались меандри річок та розташовані у них пагорби та миси, то для використання нових фортифікацій обирались гирла річок при впадінні у повноводну ріку (Дністер, Південий Буг, Рось). Фортифікації зводились не по всьому периметру укріпленого міста, а лише з напільної сторони.

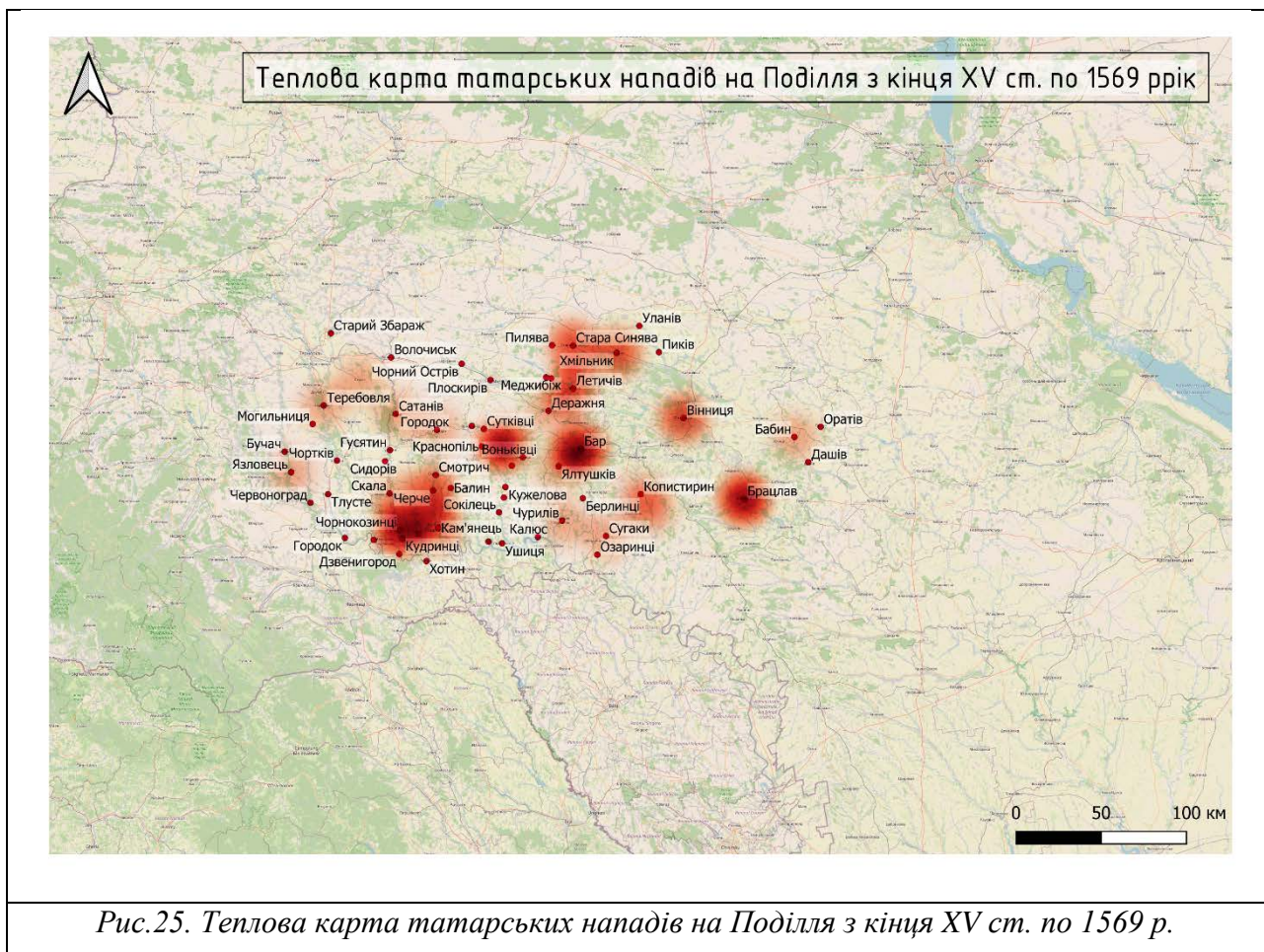

Рис.25. Теплова карта татарських нападів на Поділля з кінця XV ст. по 1569 р.

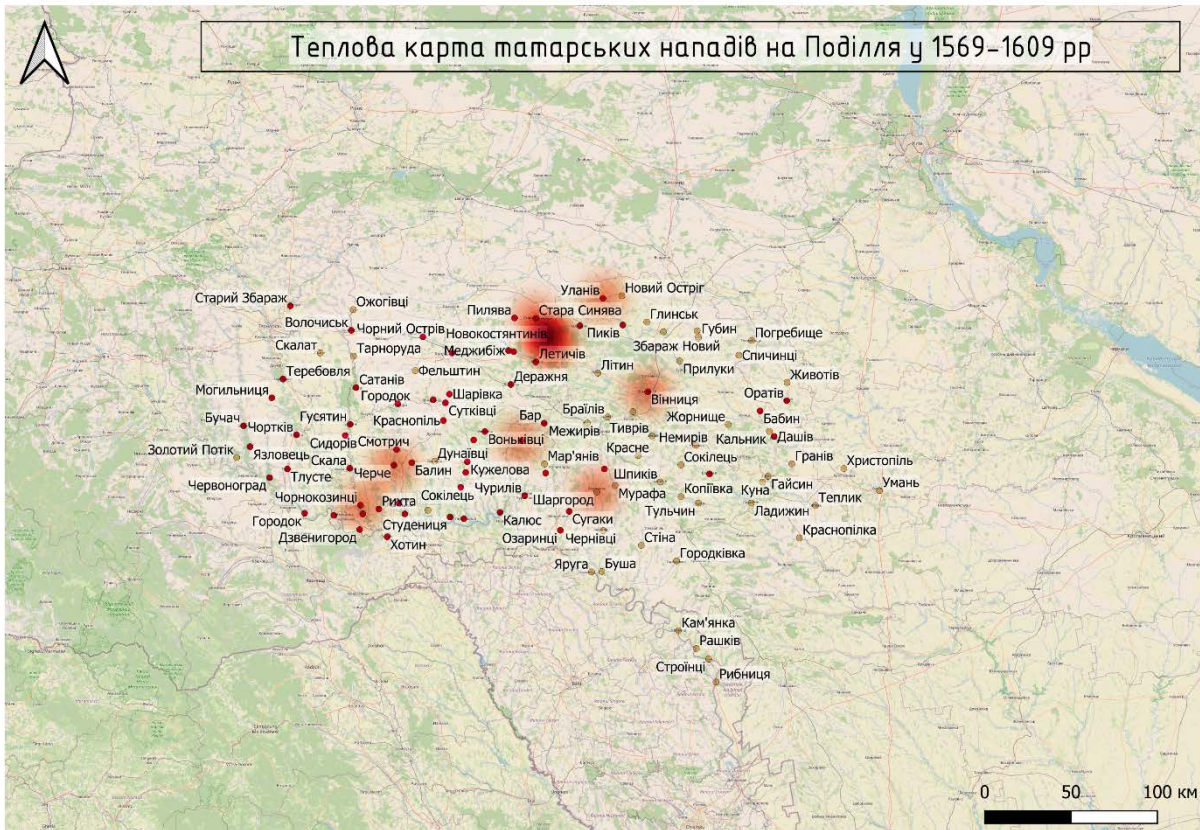

Рис.26. Теплова карта татарських нападів на Поділля у 1569-1609 рр.

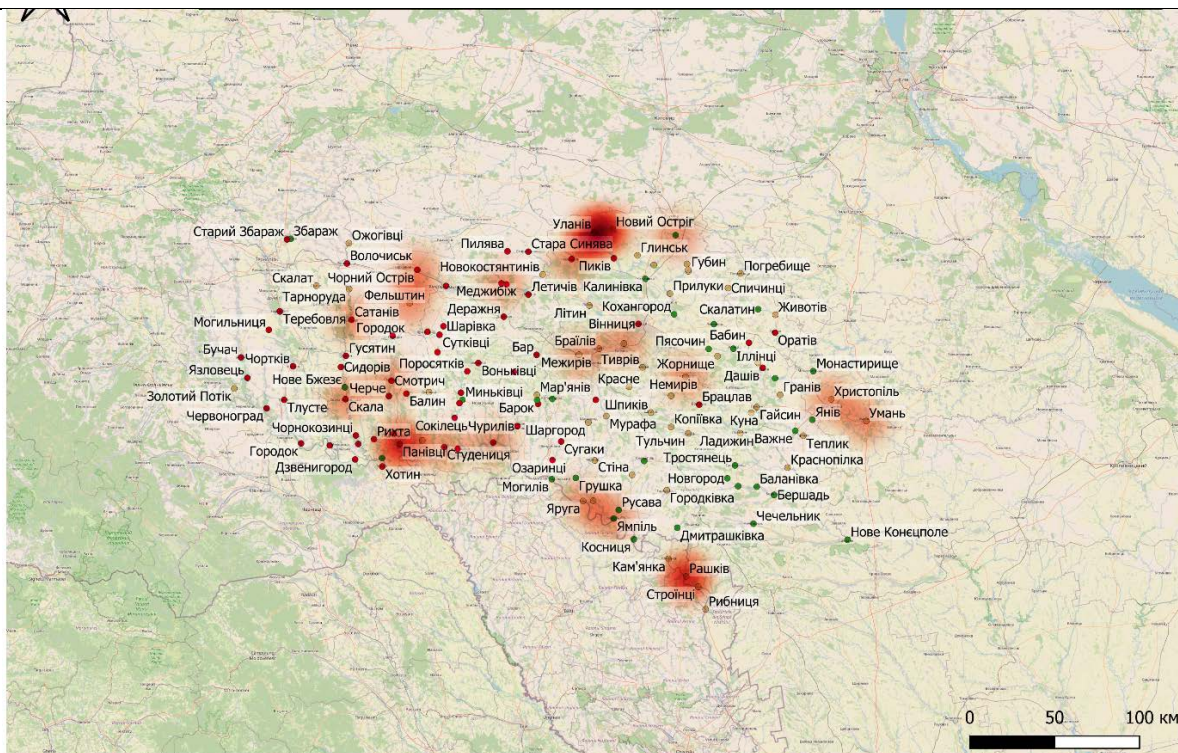

Рис.27. Теплова карта татарських нападів на Поділля у 1569-1609 рр.

Висновки до третього розділу.

1. У якості передумов формування урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля розглянуто розвиток мережі укріплених міст на Поділлі та Північному Причорномор'ї, існуючої у XV-XVI ст, з'ясовано, що недостатня щільність цієї мережі до Люблінської Унії пов'язана із політичним та економічним занепадом Великого Князівства Литовського від кінця XV ст. Це сприяло поширенню географії татарських нападів на землі Західного Поділля, які на той момент були у підпорядкуванні Польської корони. Активізація військово-урбанізаційної активності як з боку держави Речі Посполитої, так і магнатерії після 1569 р. виглядає як реальна спроба захисту своєї території шляхом створення щільної мережі невеличких уфортифікованих міст, озброєних дрібнокаліберною зброєю.

2. Виокремлено чинники, які вплинули на формування фортифікацій укріплених міст: культурно-філософський, природній, військовий, суспільно—політичний. Комбінація різних параметрів цих чинників зумовили різноманіття урбаністичних оборонних комплексів у містах Поділля.

3. Висвітлено три основних етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля в хронологічних межах дисертаційного дослідження. Перший період охоплює передумови їхнього формування до Люблінської унії, пов'язаний із системним заселенням території та формуванням перших уфортифікованих міст за давньоруськими традиціями. Другий період включає процес військової урбанізації і характеризується вибухом локаційної активності приватної ініціативи на Східному Поділлі (Брацлавщині), пік якої припадає на рубіж XVI-XVII ст. Третій період охоплює 1610-1640- рр., коли темпи заснування нових міст зменшуються, проте відбувається модернізація вже існуючих урбаністичних фортифікаційних комплексів, враховуючи їхню потребу у артилерії.

РОЗДІЛ 4. КОМПОЗИЦІЙНО-ПРОСТОРОВІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УРБАНІСТИЧНИХ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ ПОДІЛЛЯ II ПОЛ. XVI-I ПОЛ. XVII СТ.

У попередньому розділі висвітлювались чинники формування міст, кожен з яких відклав певний відбиток на композицію як міста в цілому так і на його фортифікаційну складову. Питання полягає у співвідношенні цих чинників між собою з точки зору впливу на планувально-просторову композицію. Запропонована типологія УФК побудована на кількісних та якісних показниках. Принципи згаданого у 2-му розділі дисертаційного дослідження системного підходу дозволяють описати УФК як єдину систему за такими характеристиками. Характеристики УФК у даному дослідженні можна умовно поділити на функціональні та просторово-планувальні. Справедливо вважати, що композиційно-просторові характеристики впливають із функціональних, а не навпаки.

4.1. Функціональні характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля.

4.1.1. За принципом оборони

За традиційною давньоруською моделлю урбаністичної генези міста розбудовувались шляхом прибудов нових оборонних поясів до існуючих осередків оборони. Давно і широко відома дослідникам модель міст княжою Руси за типом «дитинець (град) - посад (підгороддя, пригородок) - поділ (місто, укріплене середмістя)». Назва «град» згодом змінилася польськомовною версією «замок», а «посад» виконувати роль т. зв. «нижнього замку» та місця проживання бояр. Згодом торгівельно-ремісничі поділи оточувались власними укріпленнями і отримували статус міст. Фортифікації дитинця, підгороддя та посаду допасовувались один до іншого і утворювали тим самим єдиний периметр оборони, у якому замок виконував функції цитаделі (**інтегрований тип**). Натомість, у II пол. XIV-I пол. XVI ст. на Поділлі став поширений тип укріплених міст з окремо розташованими замком та укріпленим середмістям, що забезпечувало їхню автономність у тактиці оборони (**автономізований тип**). Такі типи зустрічаються у Вінниці, Язлівці, Кам'янці, Червоногороді, Брацлаві. Згодом відбувається процес зростання середмістя та

уфортифікування його разом з передмістями спільною лінією укріплень, утворюючи **комбінований тип**. Такий шлях пройшли деякі комплекси автономізованого типу: Смотрич (міський вал, що перетинає мис зображений на плані сер. XIX ст.), Кам'янець (розростання середмістя до природніх кордонів меандру річки Смотрич). Іншим шляхом трансформація укріплень за комбінованим типом відбулася у Брацлаві. Там після висадження замку у повітря у сер. XVII ст. його функції перенесли у новостворений оборонний двір в межах середмістя. Аналіз містобудівних реліктів середмістя показав, що воно було розширене, як і у випадках Смотрича, Скали, Кам'янця та уфортифіковано новим нерегулярним валом, якій зображено на планах міста кін. XVIII ст.

4.1.2. За способом формування

Вододілом, який розділяє спонтанні та регулярні міста з УФК є впровадження проектного підходу у проектуванні міст, який зародився у часи Ренесансу. Втім, ще довгий час проектний підхід комбінувався зі звиклим способом забудови укріплених міст, в результаті чого регулярні проектні рішення охоплювали лише частини міст. Остаточно проектний підхід витіснив спонтанний на поч. XIX ст.

Різниця у результаті між двома підходами полягала в тому, що у першому випадку ми маємо комплекс з різночасових елементів, які виникали для вирішення нагальних потреб у зміцненні оборони, а у другому – з одночасним ансамблем, побудованим за баченням фахового архітектора чи інженера.

До першого способу відносяться всі міста княжої, давньоруської доби та удільних князівств, Болохівської землі, міста ВКЛ та Польського королівства умовно до Люблінської унії.

Першим регулярним містом на Східному Поділлі, ймовірно, слід вважати Немирів Вінницької області, який має регулярне ренесансове середмістя з ринковою площею. Втім, як вже зазначалось, Немирів мав у своєму складі напівкруглі пояси земляних валів з напільної сторони, які, ймовірно, походять за часи дохристиянської Руси, або давніші. Таким чином, маємо повторне використання спонтанно сформованих фортифікацій у ансамблі новоствореного укріпленого міста. Князі

збаразькі збудували регулярні міста з ансамблями фортифікаційних споруд у Збаражі, Бершаді та Ладжині.

- **Комплекси різночасових фортифікаційних споруд** притаманні містам, що розвивалися еволюційно, поступово змінюючи форми фортифікацій своїх компонентів.

- **Одночасовий комплекс**, розбудований за єдиним первісним задумом, або концепцією.

4.1.3. За матеріалами та конструкціями оборонних споруд:

Класифікацію оборонних споруд урбаністичних фортифікаційних комплексів варто подавати з хронологічними межами, щоб уникнути плутанини, адже спосіб зведення деяких фортифікацій, якій детермінував використання тих чи інших матеріалів міг використовуватись у різних епохах і століттях, проте фортифікації при цьому могли набувати абсолютно різних якостей.

Характерний приклад – дерев'яно-земляні валово-ровові конструкції. Беручи свій початок ще з давнини, вони не втратили своєї актуальності і у XVII ст. Характерна ознака укріплень стародавнього та ранньосередньовічного часу – відсутність оборонних споруд фланкуючого обстрілу. Перешкоду для нападників являв рів (найчастіше – сухий), та земляний вал, які разом утворювали близько 7-8 м крутого перепаду рельєфу, недосяжного для кавалерійської атаки і значно ускладненого для штурмових дій піхоти. У пізніші часи на коронці валу зазвичай влаштовували дерев'яний паркан (палісад), пристосований для ближнього мушкетного бою. Інженерне укріплення валу забезпечувалось дерновим покриттям, дерев'яним настилом або дерев'яним каркасом всередині валу. Додатково могли бути встановлені «лисиці» та «вовчі ями» та інші пастки. Враховуючи низький оборонний потенціал таких оборонних конструкцій, вони забезпечували захист лише від невеликих загонів кочовиків, ймовірних повстанців, могли уповільнити захоплення міста іншим магнатом, який мав намір відібрати маєток опонента силою власного приватного війська. Укріплення такого типу мали переважно міські укріплення. Такими були міські укріплення Немирова, Жванця, Кохангорода, Ожиговців, Скали та багатьох інших подільських міст. Середмістя Немирова було оточено двома

пасмами валів, що відображено на плані 1711 р. та у тогочасному описі (Литвинчук та Нагнибіда, 2021).

Муровані фортифікації за загальноприйнятою точкою зору прийнято вважати ознакою середньовічного періоду довогнепальної зброї у місцевостях, які мали фінансовий ресурс для використання каменю. У даному випадку мурованими вважаються ті споруди, де кам'яні або цегляні стіни є тими конструкціями, які сприймають на себе основний удар нападників. Використання каменю або цегли могло використовуватись у ескарпуванні земляних валів фортифікацій пізнішого періоду, але як допоміжний матеріал, який убезпечував передусім збереженість земляного насипу.

Земляні фортифікації у чистому вигляді активно використовувались на території України у староголландській фортифікаційній школі I пол. XVII ст., передбачали сухі рови та вали без ескарпування. Натомість за наявності місцевого каменю, або виробництва цегли, місцевих майстрів та фінансових спроможностей власника муровані конструкції теж використовувались у вигляді кам'яного одягу для земляних фортифікацій.

Взаємозв'язок між використаними фортифікаційними спорудами та типом матеріалу у їхній конструкції подано у на рис 29.

4.2. Композиційно-просторові характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів Поділля

4.2.1. За складом та змістом оборонних компонентів

Первісною метою автора введення поняття урбаністичного фортифікаційного комплексу було синтезувати явища оборонних укріплень замків та середмість у вигляді теоретичного знання в контексті єдиної тактики оборони міста. Аналіз сукупності оборонних споруд окремих міст показав присутність додаткових компонентів у окремих випадках, їхня повторюваність дозволяє виділяти окремі типи оборонних комплексів за наявністю компонентів фортифікаційного комплексу.

- **Прості (Двохкомпонентні).**

Замок+укрілене середмістя

Найбільш поширений тип, зустрічається у більшості укріплених міст Поділля. Розрізнення фортифікацій на замкові та міські пов'язано із засадничими основами феодального устрою держави, поділом власності на панську та міщанську, поділом обов'язків дідича та міщан. У випадку військової загрози, замкові фортифікації з оборонної резиденції (представництва) власника перетворюються на міську цитадель та займають місце головного осередку оборони. Такий склад мали укріплені міста Ладжин, Рашків, Ямпіль, Сатанів, Скала, Смотрич, Прилука, Монастирище, та інші.

Оборонний двір+укрілене середмістя

Різновид попереднього типу з тією різницею, що функціональну роль замку займав панській двір, де розміщувались представники панської адміністрації. Оборонні двори власника, посесора, або старости при цьому розташовувались у межах середмістя. Приклади – Калуш, ймовірно (за типом Калуша) – Ямпіль. Після ліквідації замку у сер. XVII ст. у Брацлаві його функції перебрав на себе оборонний двір, збудований теж у межах укріпленого середмістя, аналогічна ситуація відбулася і у Вінниці.

- **Розвинуті (багатокомпонентні).** Можуть в себе включати укріплення передмість, пригородків замків, інкастельовані оборонні споруди в середмістях.

Замок+підгороддя+укрілене середмістя

Підгороддями (пригородками) слугували укріпленні території розширення замку, які мали свої фортифікації з одного боку, а з іншого примикали до існуючого замку (дитинця). Пригородки були у Брацлаві (неопублікована люстрація 1629 р.), Вінниці до 1545 р. (за археологічними дослідженнями Л. Виногородської - XIII-XIV ст. (Виногородська, Потехіна та Долженко, 2020)) люстратор у 1545 р. занотовує необхідність зведення пригородку для улаштування на його подвір'ї криниці, оскільки в замковій криниці до води не дістались), отже очевидна відсутність цього пригородку вже у XVI ст.), Білій Церкві (за планом XVII ст., пригородок збудовано одночасно із замком за проектом), Ожегівцях (за картографічними джерелами).

Ймовірно пригородком можна вважати другу оборонну лінію замку у Збаражі (за картографічними джерелами).

4.2.2. Способи взаємодії з ландшафтом:

Територія Поділля займає величезну площу. Подільська платформа піднята на 300—400 м над рівнем моря. (Свинко, 2008, с.103) Вона має два узгір'я: Гологірсько-Кременецьке, що починається від Гологорів в місті Бібрка Перемишлянського району Львівської області і тягнеться через Кременеччину до Шумська (окремими відрогами заходить у Білогірський район); і невисокі гори Медобори (Подільські товтри), що починаються від смт Підкамінь Бродівського району Львівської області, проходять крізь Тернопільську та Хмельницьку області по діагоналі стосовно річок Серет, Збруч, Смотрич та закінчуються вздовж річки Мурафа на заході Вінницької області. Подільська платформа лежить між басейнами річок, які впадають в Чорне та Балтійське моря. Цей вододіл проходить приблизно через село Плугів Золочівського району Львівської області. Поділля розчленоване багатьма ярами та каньйонами приток Дністра: Золотої Липи, Коропця, Серета, Стрипи, Збруча, Ушиці, Лядави, Немії, Калюса, Мурафи.

Поділля займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівих приток Дністра на Подільській височині на Українському кристалічному щиті в природній зоні лісостепу. Тут розташований Волино-Подільський тектонічний блок.

Така ситуація дала змогу максимально використовувати природній для ландшафт для оборони міст. Використовувалися миси, плато, каньйони, пагорби. У контексті даного дослідження важливим є дві композиційні характеристики, пов'язані з природнім ландшафтом. Це види висотного домінування та типи взаємодії з водоймами.

Відповідно до першої характеристики, можна розрізнити наступні види висотного домінування компонентів фортифікаційних комплексів:

1) Без чітко виділеного візуально висотного домінування. Замок та середмістя розташовані приблизно на одній височині (Ладижин, Ямпіль)

1.1) Розташування на узвишші (кряж, плато, пагорби)

1.2) Розташування в низини

2) Комбінований. Один з вузлів розташовано на узвишші іншій в долині

2.1) Замок домінує над середмістям

2.2) Середмістя домінує над замком (Вінниця, Скала)

Висотні позиції на місцевості мали велике значення у питаннях вибору місця для замку у довогнєпальну епоху, оскільки це надавало перевагу оборонцям з точки зору візуального контролю довколишньої території та суттєво ускладнювало, або унеможлиблювало захоплення замку. У процесі поширення вогнєпальної артилерії висотне розташування фортифікаційного об'єкту замість переваги ставало проблемою, адже пристосувати гармати до стрільби згори додолу було дуже складно. На Поділлі відомий приклад перенесення замку і міста Вінниці з підвищеного мисового плато лівого берега на низинний правий у середині XVI ст. У інвентарі 1545р. (Косаківський, 1993⁵) згадують незручності застосування у старому замку артилерії та його розташування. Власне, старі Вінницькі середмістя та замок розташовувались на узвишші до 1558 р. і відтак, відносяться до першого типу. На узвишші розташовувались середмістя та замок у Смотричі, хоча денна поверхня ринкової площі перевищує висоту замкового мису на 10 м.

Укріплене середмістя та замок у Язловці знаходяться на окремих пагорбах однієї висоти (286 м над рівнем моря).

Запроектоване як одночасовий урбаністичний фортифікаційний комплекс родиною Каліновських місто Жванець теж розташовувалось на мисовому плато. Західний бік каньйону р. Жванчик був неприступним урвищем для штурмуючих замок з цієї сторони, а усі артилерійські фортифікації були скеровані у напільну (східну) сторону. Використання у жванецькому замку напівбастіонів замість повних бастіонів у західній стороні теж опосередковано свідчить про неможливість застосування вогнєпальної артилерії по цілям, що знаходяться на значній низині відносно батареїних позицій.

Для урбаністично-фортифікаційних комплексів ранньомодерної доби притаманне розташування замку та міста у долині. Прикладом є комплекс Нового

---

⁵ Косаківський, В., 1993. Ревізія Вінницького замку 1545 року. Подільська старовина : збірник наукових праць. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, с.322-332.

міста і замку на о. Кемпа у м. Вінниці. Дуже показовим прикладом є місто Ямпіль Вінницької області, яке розташовано у низині і оточене надзаплавними терасами каньйону р. Русави. Аналогічним прикладом є м. Бар після його перенесення у сер. XVI ст. королевою Бонною Сфорца на протилежний берег р. Рів. Місто Ладижин, запроектоване князями Збараськими наприкінці XVI ст. цілком розташовано в низині, натомість зауважимо, що вся територія довкола міста є рівниною. Теж саме справедливо і для міста Бершаді, заснованим тими ж власниками приблизно одночасно з Ладижином.

До комбінованого типу, де замок розташовано на узвишші, а місто – в долині, належить м. Брацлав. Розташування середмістя у підніжжя замкової гори ймовірно пов'язане з більш зручним доступом містян до води. Така ж ситуація була і у Скалі-Подільській (старе середмістя).

У багатьох випадках середмістя розташовувалось вище замку на 20м, зокрема, в Умані, Немирові та Ожигівцях. Така закономірність у даних випадках обумовлена ухилом поверхні мису від стрілки в напільну сторону. На стрільці мису, який утворився в куті річкового меандру розташовувався замок, в водночас це була найнижча точка мису, а місто займало його частину, яка розширялась в напільну сторону і поступово підвищувалась.

За типами взаємодії з водойми уфк поділяються на:

- 1) Розташовані у меандрі річок
- 2) Розташовані при злиття річок

Водойми використовували таким чином, щоб максимально скоротити рукотворну ділянку оборонного периметру міста, а у випадку замку – додатково захистити його природніми перешкодами та скоротити кількість вогнепальної зброї, оскільки неприступні ділянки не потребувати вогневого контролю. Відповідно до цього, намагались припасувати оборонний периметр уфк, бо якого компоненту до лінії річок таким чином, щоб прикрити два, або навіть три напрямки. Для цього підходило розташування міста при меандрі однієї ріки, або у місці злиття річки та її притоки.

4.2.3. За способом організації міської планувальної структури

Протягом історичного процесу фортифікаційна архітектура Поділля до II пол. XVII формувалася під впливом трансєвропейських культурно-філософських рухів: романтики, готики, ренесансу, маньєризму, бароко та їхніх різновидів. Прив'язати конкретні об'ємно-просторові характеристики інженерних оборонних споруд безпосередньо до художнього виміру цих рухів вважаємо неправомірними, адже їхнє формування, як було доведено вище, детермінувалося здебільшого розвитком засобів ураження і тактики оборони, натомість вплив цих рухів відобразився на спосіб організації планувальної структури укріплених міст та оформленні архітектури будівель у складі фортифікаційних комплексів, їхніх деталей та мистецького вистрою. Що стосується способів організації планувальної структури, то з поступовою зміною парадигм культурно-філософських рухів відбувалися зміни в урбаністичних та архітектурних підходах. Якщо первісно формування містобудівної структури та зведення фортифікацій відбувалося без попередньо розробленого проектного плану, то вже починаючи з епохи ренесансу відбувається комбінування практичного та теоретичного підходів. Остаточно проектний підхід почав домінувати з приходом промислової революції XVIII ст. З розвитком дорожньо-будівельних технологій співвідношення між проектними та емпіричними підходами суміщалося на користь проектного.

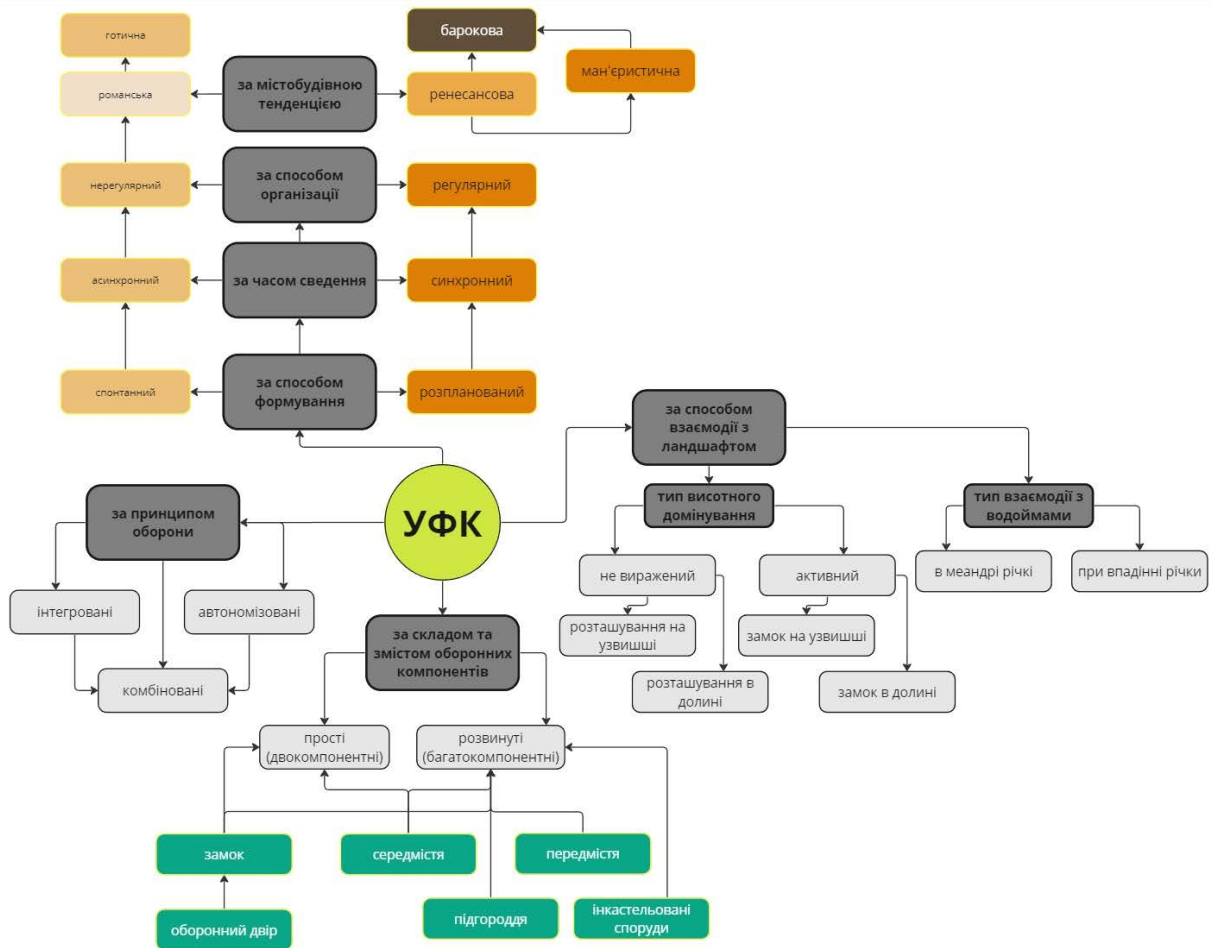

Рис.28. Композиційні-просторові характеристики УФК

Рис.29. Композиційні-просторові характеристики УФК

4.3. Вплив приватновласницької ініціативи на заснування, розбудову та укріплення міст:

Окремим аспектом слід розглянути вплив магнатської ролі у заснування та розбудову (модернізацію) укріплених міст. Визволення подільських земель від ординського панування і утвердження на них нової влади зумовило перерозподіл земельної власності. Держави – Подільське князівство, Польське королівство та ВКЛ отримали значну територію, на якій були засновані державні замки з містами для оборони від кочовиків зі степу. Крім того, земля була важливим активом держави, якою вона нагороджувала вірних собі васалів, з якої постала крупна магнатська шляхта. Особливістю Східного Поділля (Брацлавське воєводство) було те, що станом на I пол. XVII ст. це була територія майже суцільного приватного землеволодіння. У державній власності залишались воєводські міста Брацлав та Вінниця, а також старостівське місто Літин. Власники міст мали як руське так і польське походження. Руська шляхта на Поділлі була представлена домами Збараських, Острозьких, Вишневецьких, польська – Замойських, Каліновських, Потоцьких, Конєцпольських. Виявлено відмінності у підходах до заснування та розбудови укріплених міст між шляхтою руського та польського походження. Так, руська шляхта переважно розвивала свої міста, які їм дісталися у спадок або завдяки королівським наданням в існуючих межах, не порушуючи містобудівну структуру та соціально-майновий стан мешканців. Це суттєво обмежувало їх у використанні сучасних вже на той момент містобудівних та фортифікаційних течій, які полягали у регулярності планування та тяжіння до т. зв. «ідеального міста». На противагу їм, польські землевласники після набуття у власність міського поселення намагалися здійснити «релокацію» міста шляхом розбудови нового укріпленого середмістя на вільному просторі поза межами існуючого. Заселення нового міста здійснювалось через запрошення іноземних колоністів – німців, вірмен, молдаван, євреїв тощо. Нові переселенці здобували міські права та привілеї, а старі їх втрачали, адже опинялися ніби на передмісті нового поселення із селянським статусом. Релокація міста іноді супроводжувалась зміною назви міста. Такі випадки відбулися у містах Замойських – Шаргороді (кол. Княжа Лука), Томашполі (кол. Драгушов), Рашкові (ймовірно – кол. Калаур або Київець),

Красному (Нове і Старе міста), Черніївці (кол. Скіндерпіль), Буші (кол. Антопіль), Стіні (кол. Янгород або Чорне) тощо. Релікти укріплених середмість спонтанного типу знайдено у Шаргороді та Томашполі. Подібна практика зустрічалась і в державних містах, керованими польськими урядовцями. Так, у Скалі-Подільській ще у сер. XIX ст. існувало передмістя «Стара Скала» на долині, яка прилягала до замку з північної сторони, за обрисами вулиць нагадує середмістя спонтанного типу, а у люстрації 1497 р. згадуються Старий і Новий ринки, перший з них ймовірно був розташований у «Старій Скалі».

4.4. Алгоритм зведеного аналізу для визначення загального типу урбаністичного фортифікаційного комплексу.

За підсумками зведеного аналізу виведено наступні основні типи урбаністично-фортифікаційних комплексів відповідно до їхньої відповідності сучасним станом на I пол. XVII ст. вимогам обороноздатності та урбаністичним тенденціям: архаїчний, традиційний, частково модернізований, глибоко модернізований, прогресивний та інноваційний.

До **архаїчного типу** відносяться міста, засновані у XIV-XVI ст. за давньоруським принципом розпланування. Розпланування таких міст відбувалося у спонтанний спосіб, без попередньо запроєктованого плану. Міська структура забудови нерегулярна, ринок видовжений, веретеноподібний, із сакральною спорудою у місці сполучення ринкової площі з дорогою. Розташування компонентів оборонного комплексу інтегроване, часто – тридільне, або автономізоване. Обрис оборонних периметрів криволінійний, з дерев'яними вежами або без них. Конструкція оборонних споруд – дерев'яно-земляна рово-валова. До цієї категорії зараховуємо ті міста, які зберігали подібну конфігурацію протягом XVI-XVII ст. і не були модернізовані

До **традиційного типу** відносяться міста, засновані у II пол. XVI- поч. XVII ст., при розбудові яких не брали участь фахові європейські фортифікатори і архітектори, але які вже при цьому позбулися традицій, характерних для архаїчного типу. Розпланування міст теж ще носить спонтанний характер, з можливою розбивкою ринкових площ «на землі» і парцеляції середмість. Ринкові площі чотириохкутні, із

сакральною спорудою у куті площі. В цілому така композиція середмістя з ринком відповідає готичній традиції, яка прийшла на землі Поділля з польськими землевласниками та урядниками. Щодо геометрії оборонних периметрів, то він тут вже набуває ламаних геометризованих рис, фортифікаційні споруди представлені вежами, баштами (бастеями), протобастіонами, ронделями.

У випадку такої реконструкції укріпленого поселення, яке виникло у XVI-XVI ст., або навіть раніше, яка не призвела до суттєвого зростання потужності фортифікацій, можна говорити про **часткову модернізацію**. До цього процесу можна віднести спробу пристосування фортифікаційних споруд довогнепального періоду до використання артилерії, повторне використання городищ у розбудові нових міст, заміна архаїчних фортифікаційних споруд на традиційні.

У випадку масштабної реконструкції, і з застосуванням новітніх на момент реалізації тенденцій можна говорити про **глибоку модернізацію** архаїчних або традиційних урбаністичних комплексів. Так, у м. Барі був повністю перероблений замок та уфортифіковано передмістя «Руський Бар» бастіоновим поясом.

У тому випадку, коли укріплене місто являє собою цілісний ансамбль, запроектований як одночасний комплекс з цивільної забудови та фортифікаційних споруд, серед яких активно використовуються бастіони, рavelіни та похідні з них елементи мова йде про **прогресивний тип** урбаністично-фортифікаційного комплексу. Укріплення такого комплексу цілковито відповідають тогочасним тенденціям у Європі.

В окремих випадках можемо вбачати впровадження унікальних для регіону віськово-інженерних рішень, які або випереджували час, або були індивідуально розробленими з урахуванням місцевості, що складає значний інтерес для дослідження історичних фортифікацій. У цих випадках можна говорити про **інноваційний тип** урбаністичного фортифікаційного комплексу. До таких рішень віднесемо тенальні фортифікації, які у Європі активно розвивалися аж з II пол. XVII ст. нового меджибізького замку (Замку Ракочі) та замку Потоцького у Студениці. До індивідуальних рішень можна віднести укріплення Збаража та Рашкова, систему

водних шлюзів мокрих ровів та каналів у Кам'янці, місто Ладижин як ймовірно, перший реалізований приклад ідеального міста на Поділлі.

Алгоритм ідентифікації типу УФК за зведеним аналізом подано на рис. 30.

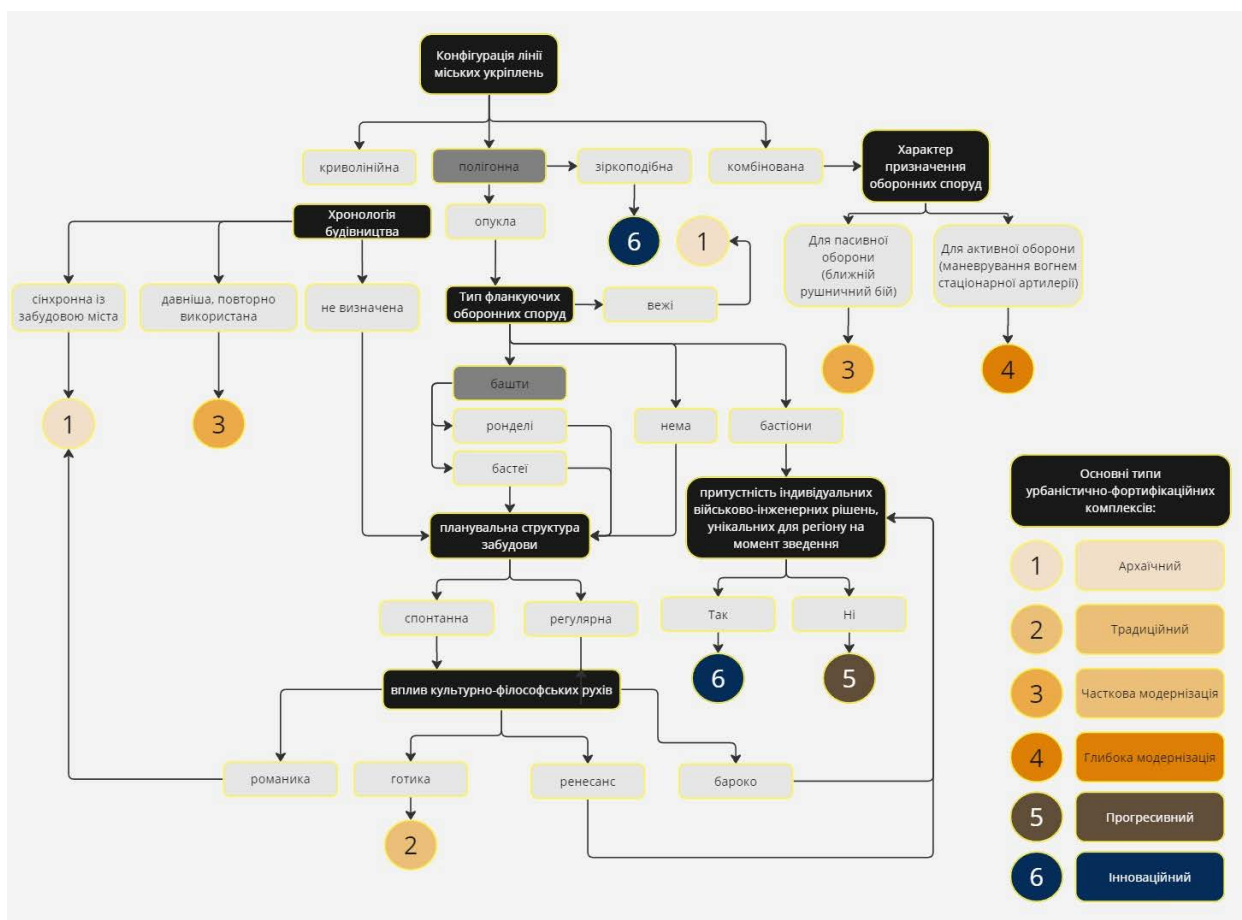
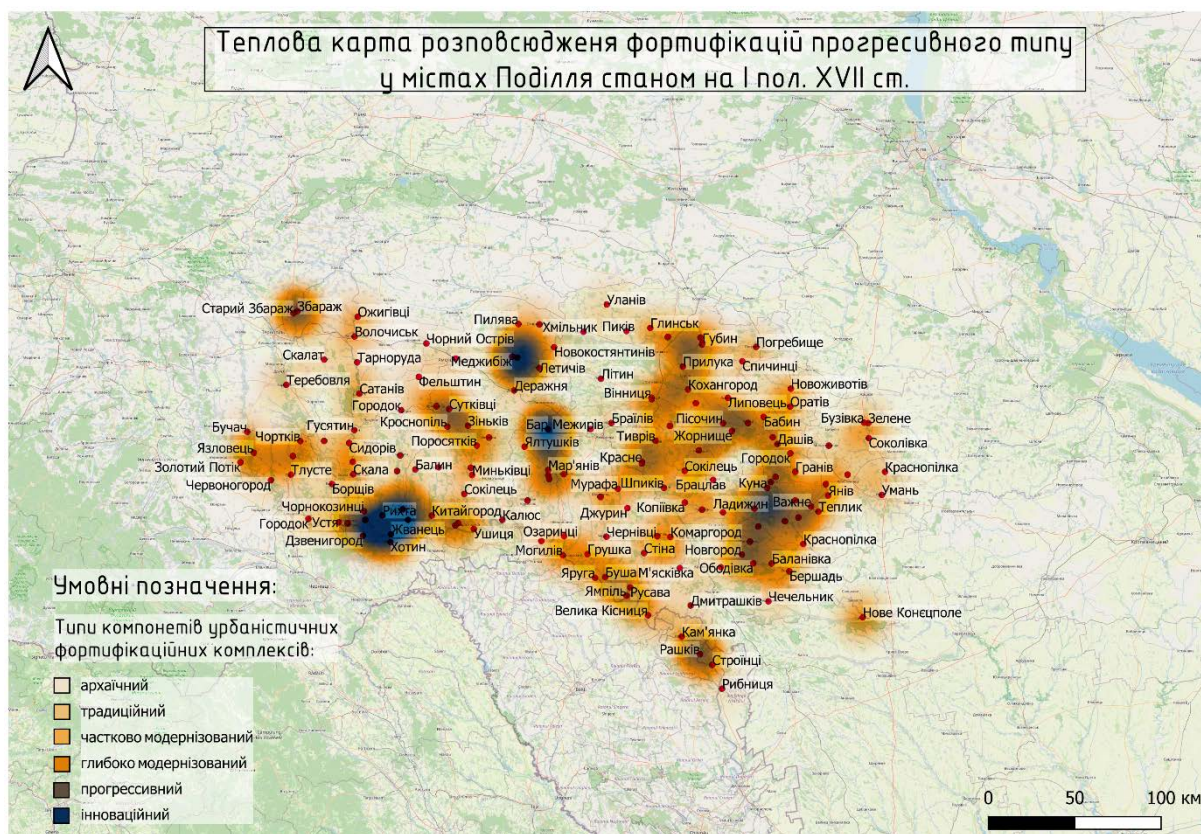

Рис.30. Алгоритм зведеного аналізу з визначенням основного типу УФК

Отримані данні нанесені на географічну підоснову та за допомогою методу геопросторового аналізу виокремлено ареали концентрації міст з прогресивними фортифікаціями (Рис.31). Насамперед це узбережжя Дністра, як найбільш небезпечна ділянка польсько-османського кордону, а також спостерігаємо значний ареал розповсюдження такого типу фортифікацій на Східному Поділлі, особливо вздовж річки Соб. На Західному Поділлі використання прогресивного типу фортифікацій зустрічається точково, як разова акція землевласників у своїх головних українських резиденціях (Збараж, Ярмолинці, Городок, Меджибіж).

Рис.31. Теплова карта розповсюдження фортифікацій прогресивного типу у містах Поділля станом на I пол. XVII ст.

Станом на 1648 р. оборонна структура порубіжжя в межах Поділля була представлена осередково-дифузним типом. Можна виокремити окремі зони концентрації оборонного потенціалу Поділля. До першої зони відносяться території, підконтрольні передовим степовим форпостам Рашкову і Нового Конецполя в межах їхніх ключів, столицею яких вони були. Ці укріплені міста були значно висунуті у бік степу, при тому таким чином, що Нове Конецполе фізично опинилось у стані своєрідного анклаву, що змушувало її працювати як автономна фортеця, пристосована для ймовірної тривалої облоги, для її проектування був запрошений Г.Л. Боплан. Рашків було укріплено спочатку А. Дель Аквою, а згодом, за участі Конецпольського, його слуги Тржицького була проведена чергова модернізація укріплень. Ймовірно, саме у цей час з'явилась зовнішня лінія фортифікації, яка проходила по надзаплавній терасі Дністра. Логістичний зв'язок із Рашковом здійснювався вздовж р. Дністер через Кам'янку з іншими потужними укріпленими містами Ямполем та Бушею. У випадку Рашківського степового форпосту важливо

відзначити міста, які знаходилися південніше його – це містечка (ймовірно, теж укріплені) Рибниця, Строїнці та села Вихватинці та Ягорлик, яке було найпівденішим. Останній раз ці міста фігурують як належні до Рашківського ключа в акті розподілу маєтків князів Острозьких 1603 р., після чого Рашків, за картою Боплана та свідченням географа Целяріуса, а також інших сінхронних джерел, більше не згадуються і зникають з податкових документів (Литвинчук, Бевз та Рибчинський, 2019) Речі Посполитої аж до поч. XVIII ст. (демаркації польсько-османського кордону, згідно з яким територія на північ від Ягорлика відходила Речі Посполитій). Це означає, що фактичний кордон порубіжжя підійшов безпосередньо до Рашкова, зробивши його найпівденнішим містом Речі Посполитої.

Чітко простежується ланцюг оборонних міст з прогресивним типом укріплень вздовж Дністровського кордону. Добрим здобутком стало заволодіння польсько-козацькими військами османського міста-фортеці Хотина, яке було включено до оборонної системи Подністров'я. Городок, Жванець, Дзвенигород, Могилів, Буша, Ямпіль, Велика Кісниця мали бастіонові укріплення і відтак, занесені до прогресивних укріплень. Студениця, завдяки тенальній конфігурації віднесена до укріплень інноваційного типу.

Спостерігається також накладення різних зон військового контролю. Так, наприклад, яскраво виділяється Кам'янецько-Хотинсько-Жванецький оборонний вузол, частина якого входить в подністровську оборонну лінію. Його додатково підсилюють церковне укріплене місто Чернокозинці та приватновласницькі Рихта, Кудринці, Панівці. Незважаючи на застарілий характер фортифікацій вищезгаданих укріплень, їхня кількість та розташування на стратегічних шляхах відігравали свою роль. Приклад Чернокозинців, Жванця та Кам'янця добре показує взаємодію між укріпленнями різних форм власності (церковної, приватної та державної) під час польсько-османської війни 1621 р. і Хотинської битви (Antoni, 1880).

Як єдиний вузол королівської оборони будувався Барсько-Ялтушківсько-Берлинецький осередок, підсилений на поч. XVII ст. приватновласницькими укріпленими містами Барок, Мар'янів та Копайгородв басейні річки Лядави. Важливим фактом є те, що на момент розбудови цих трьох н.п. у XVI ст. вони

знаходились на прикордонні польського королівства і межували з ВКЛ. Після Люблінської унії річпосполитська влада продовжувала приділяти цьому осередку значну увагу, результатом чого було розміщення у Барі королівського арсеналу артилерії та підсилення його, ймовірно, за проектом Г.Л. Боплана бастіоновим муровано-земляним замком і захист поясом бастіонових укріплень передмістя Руський Бар (Руське місто).

Середня шляхта теж себе проявила у комплексному підході до заснування укріплених міст. Наприклад, руські шляхтичі Ходьковичі за два покоління побудували міста з досить потужними на свій час (II пол. XVI ст.) замками у Ярмолинцях та Сутківцях. З ними межували укріплені міста Краснопіль та Зиньків, останній контролював переправу на р. Ушиці.

Головні резиденції крупної шляхти теж виступали осередками найбільш потужної оборони в регіоні – Збараж (разом із поруч розташованим Старим Збаражем) – князів Збараських, Язловець – Язловецьких, Меджибіж – Сенявських.

Роль річок як водних артерій мала визначальну роль як основних комунікацій з давніх часів і продовжувала таку виконувати ще у XVII ст. На такий висновок так само наштовхує теплова карта потужностей укріплень. На східному Поділлі, де розповсюдження прогресивних та модернізованих укріплень відбувалося набагато активніше, ніж на Західному у II пол. XVI-I пол. XVII ст. відрізняємо зону Деснянсько-Собського поріччя, де ланцюгом розкинулись укріплені міста Самгородок, Прилука, Кохангород, Пісочин, Жорнище, Ладжин. На р. Берландинці існувала аналогічна група укріплених міст – Новгород-Ободівка-Баланівка-Бершадь. Більшість з наведених міст була закладена кн. Збараськими на рубежі XVI-XVII ст.

Висновки до 4 розділу.

1. Типологізація характеристики урбаністичних фортифікаційних комплексів базується на виокремленні двох великих категорій характеристик – функціональних та композиційно-просторових. Доведено, що образ оборонних споруд УФК у містах Поділля детермінувався функціональними міркуваннями з оборони міст. Окремо пояснено різницю між містобудівними підходами до уфортифікуванні міст між польською та руською шляхтою. Принцип релокації

нового міста поруч з існуючим надавало більше можливостей до впровадження прогресивних та інноваційних урбаністично-фортифікаційних течії Західної Європи, так само як і у випадку заснування цілком нових міст *de nova radice*.

2. За результатами зведеного аналізу виокремлено шість основних типів урбаністичних фортифікаційних комплексів: архаїчний, традиційний, частково модернізований, глибоко модернізований, прогресивний, інноваційний, їхнє географічне розташування і щільність в межах Поділля дозволило охарактеризувати та пояснити загальну структуру оборони українського порубіжжя на подільському відтинку. Наочно доведено результатами геопросторового аналізу неоднорідність використання фортифікацій з сучасними на період хронології дослідження. Осередки розповсюдження таких фортифікацій дають уявлення про пріоритети в обороні цих міст від найбільш ймовірних ворогів. Так, з молдавського кордону передбачався наступ армії Османської Імперії, що змушувало власників та урядників у містах актуалізувати та вдосконалювати укріплення, тоді як з півдня очікувались лише набіги легкоозброєних кочівників або повстанців. З іншої сторони, розбудова міської мережі Брацлавщини припала на злам тенденцій у фортифікуванні, через що сучасні фортифікаційні прийоми тут найбільш повно проявили себе. Натомість можна констатувати, що оборонні споруди Поділля були розраховані на дрібнокаліберну вогнепальну зброю навіть у містах, які були розроблені за сучасними на момент закладання принципами з точки зору воєнної архітектури.
3. Детальна класифікація рис та характеристик УФК розглянутих населених пунктів дозволила застосувати порівняльний аналіз та виявити певні закономірності. Так, з'ясовано, що період між 1569 та 1648 роками для Поділля був найбільш плідним з огляду на урбанізацію регіону, пік якої впевнено датується рубежем XVI та XVII ст. Поширення інформації про раніше невідомі землі Поділля у трактатах того часу послугувало поштовхом для привертання уваги на необжитий регіон річпосполитської шляхти. Доведено, що етнічне походження власників або їхньої адміністрації теж внесло свій вклад у формування населених пунктів та визначило риси їхньої урбаністичної та

фортифікаційної композиції. Дбайливе ставлення руської шляхти до своїх єдиноплеменників міщан та селян, проживаючих у їхніх містах змушувало їх вкрай обережно проводити модернізаційні зміни у планувальній структурі населених пунктів та обмежувало у застосуванні новітніх тенденцій ранньомодерного часу.

4. Прослідковано взаємозв'язки між характеристиками урбаністичних оборонних комплексів, кореляція яких дає підстави виокремлювати типологічні групи та періоди розбудови укріплених міст.

РОЗДІЛ 5. СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ ТА ПІДБОРУ РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕВІТАЛІЗАЦІЇ УРБАНІСТИЧНИХ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ

Сучасна містобудівна наука напрацювала низку підходів у ревіталізації різного типу урбаністичних комплексів, до яких можна віднести і розглянуті нами фортифікаційні. Задача на сьогоднішній момент полягає у підборі правильного підходу до ревіталізації урбаністичних фортифікаційних комплексів, які на даний момент у переважній більшості своїй перебувають у занедбаному, а часто і зруйнованому стані. Для вибору оптимального рішення пропонується задіяти принципи мультикритеріального аналізу. **Мультикритеріальний аналіз рішень (МКАР)** – це комплексний процес із використанням аналітичних методів і підходів, коли враховують більш ніж один критерій з метою як найбільш об'єктивної і прозорої оцінки та рішень щодо ревіталізації занедбаних територій. Він включає в себе низку методів для оцінки та вибору рішень та дозволяє враховувати вплив багатьох факторів, які впливають на даний процес (Осетрін та ін., 2021).

5.1. Методи ревіталізації, припустимі для роботи з урбаністичними фортифікаційними комплексами.

Пряме відтворення. Передбачає відбудову втраченою субстанції комплексу, якого складових елементів, композиції та окремих споруд.

Музеїфікація – передбачає експонування збереженого або відтвореного елементу системи УФК, окремої споруди або всього комплексу. Включає заходи з консервації, розкриття та дизайну благоустрою.

Консервація – передбачає збереження автентичної субстанції пам'ятки, уповільнення процесу її природньої руйнації та заперечує практики відтворення.

Інтерпретація- створення сучасними засобами дизайну, архітектури та аудіовізуального мистецтва трактування містобудівного об'єкту у необхідній конотації. Активно використовується для підкреслення втрачених об'єктів, або зміни сенсів у об'єктах, які втратили ідеологічну актуальність, наприклад маркери імперської присутності на території нових незалежних держав.

Відзнакування – відновлення засобами сучасними дизайну пам'яті про присутність втрачених елементів міського середовища, активно використовується у інтерпретації.

Пристосування – передбачена проектом реставрації зміна первісного функціоналу будівлі на актуальні, що відповідають економічній доцільності та інтересам стейкохолдерів.

Візуальна реконструкція – теоретична розробка гіпотетичної моделі, яка відтворює композицію втраченого містобудівного комплексу, або архітектурного об'єкту у графічному представленні.

Реставраційні роботи – комплекс робіт, які включають попередні дослідження, архітектурні або архітектурно-археологічні обміри, комплексні наукові дослідження (підготовка історичної довідки, натурні обстеження, лабораторний аналіз зразків використаних матеріалів), проекти реставрації, у разі необхідності – проекти протиаварійних робіт, спрямовані на збереження культурної спадщини. Реставраційні роботи можуть включати методи прямого відтворення у разі їхньої науково обґрунтованої доцільності, але основна їхня мета – це уповільнення процесу руйнації пам'ятки, заради чого пропонуються оптимальні заходи щодо її сучасного використання. Згідно українського законодавства, реставраційні роботи мусять проводитись на пам'ятках культурної спадщини, що офіційно занесені до Реєстру пам'яток культурної спадщини або до списків таких пам'яток, затверджених Міністерством Культури.

Реставраційний ремонт – це аналогічний реставраційним роботам комплекс робіт, який використовує реставраційні методи, але застосований по відношенню до об'єктів культурної спадщини, які офіційно не мають статусу пам'ятки (не занесені до Реєстру).

Для зручності побудови моделей прийняття рішень щодо ревіталізації було сформовано п'ять підходів, які включили в себе вище наведені методи.

1. Адаптаційний підхід. Включає сукупність таких методів, як: регенерацію, ревіталізацію, пряме відтворення, пристосування. Передбачає перспективу повторного використання збережених будівель та споруд,

дозволяється зміна функціонального призначення. Дозволяється пряме відтворення у випадку наукового обґрунтування у його доцільності.

2. Експозиційний підхід. Базується на таких методах як: консервація, музеєфікація, відзнакування. Використовується у випадку збереженою автентичної субстанції на надземному рівні, або розкритті результатів археологічних досліджень.

3. Інтерпретаційний підхід. Застосовується при значних втратах автентичної субстанції пам'ятки чи об'єкту фортифікації та неможливості/недоцільності проведення комплексу робіт попередніх двох підходів. Включає в себе відзнакування та маркування втрачених об'єктів, впорядкування території, дизайн міського середовища та благоустрою. Активно застосовуються результати попередньо проведених історичних, архітектурних, містобудівних, мистецтвознавчих досліджень для сценаріїв експонування за обраним тематичним спрямуванням.

4. Популяризаційний підхід. Застосовується у випадках відсутності можливості впровадження заходів з попередніх підходів безпосередньо на локації. Така ситуація може бути викликана неможливістю зміни містобудівної ситуації, або недоцільністю впровадження заходів в натурі внаслідок низького рівня предмету дослідження. Підхід включає розроблення реконструкцій у вигляді графічного представлення у віртуальному або наочному форматі, публікацій наукових або публіцистичних статей, популяризації у ЗМІ тощо. Може виступати у якості передумов до застосування інших підходів.

5. Дослідницький підхід. Передусім іншим підходам, застосовується як початок проектної роботи з ревіталізації. Включає в себе комплексні історико-містобудівні дослідження, за потреби – комплексні наукові дослідження у складі науково-проектної документації на реставраційні роботи, за потреби – археологічні дослідження.

Запропонована модель підходів передбачає послідовність їхнього застосування за ієрархією. Так, підходи вищої позиції можуть включати себе методикку підходів нижчої позиції, або навіть обов'язково їх передбачувати, але не навпаки.

5.2. Критерії вибору ревіталізаційних підходів.

У якості визначальних критеріїв було визначено два основних – критерій збереженості та критерій дослідженості. Модель вибору підходу базується на співвідношенні критеріїв таким чином, що вищий за ієрархією підхід мусить включати в себе комбінацію двох рівноцінних йому критеріїв.

5.2.1. Критерії рівня збереженості

Рівні збереженості для зручності поділені так само як і підходи на п'ять категорій: архітектурний, руїнізований, кадастровий, цілковито втрачений та невідомий. Руїнізований рівень збереження може корелюватися з підземним у окремих випадках.

1. Архітектурний рівень збереження включає в себе наявність збережених архітектурних будівель і споруд з приміщеннями (внутрішнім простором). Зазвичай це муровані споруди зі збереженими склепіннями.
2. Руїнізований рівень збереження включає залишки об'єктів архітектури, які втратили цілісний внутрішній простір через втрату огорожувальних конструкцій та покриття/даху/перекриття, або залишки інженерних військових споруд, або наявність антропогенно зміненого рельєфу. На цьому рівні припустимо розташовувати об'єкти, що зберіглися лише на підземному рівні у випадку їхнього розкриття природнім або археологічним способом.
3. Кадастровий рівень збереження передбачає наявність характерних напрямків вулиць, парцеляцію кварталів, які сформувалися під впливом існуючих раніше об'єктів фортифікації
4. Рівень повної втрати означає відсутність будь яких видимих слідів існування фортифікаційних споруд. Констатування такого рівня збереженості можна на підставі результатів проведених досліджень, які унеможливають припущень щодо збереження об'єкту хоча б на якомусь з вищезведених рівні.
5. Невідомий рівень збереженості може базуватися на припущеннях щодо збереження залишків та реліктів фортифікаційних споруд, які неможливо спростувати введеними на даний час у науковий обіг матеріалами.

5.2.2 Критерії стану дослідженості

Рекомендації щодо вибору підходу ревіталізації крім визначення рівня фактично збереженої субстанції пам'ятки мусять враховувати стан наукової розробки теми того чи іншого урбаністично-фортифікаційного комплексу. Не рекомендується застосовувати підходи вищого порядку ієрархії для малодосліджених об'єктів через складність подальшого усунення наслідків невдало вжитих заходів з ревіталізації. Аналогічно критеріям рівне збереженості пропонується застосувати п'ять станів дослідження:

1. Комплексні наукові дослідження (КНД) – розділ науково-проектної реставраційної документації, який включає натурні, історичні та технологічні дослідження пам'ятки. Наявність цих виконаних робіт є підставою для розробки подальшої реставраційної документації, яка може застосовуватись у всіх підходах ревіталізації
2. Археологічні дослідження – актуальні для об'єктів з підземним рівнем збереження. Виконуються окремо від КНД, або можуть входити до їхнього складу при потребі. Результати досліджень можуть використовуватись у всіх підходах ревіталізації, крім адаптаційного, адже для проведення реставраційних робіт на архітектурних об'єктах археологічних досліджень недостатньо.
3. Історико-містобудівні та/або топографічні – складають окрему методологію досліджень, які спрямовані на відшукування реліктів кадастрових відбитків та дослідження генези планувальної структури та композиції того чи іншого укріпленого міста. Результати таких досліджень можна використовувати у інтерпретації місць втрачених фортифікаційних споруд та їхній популяризації.
4. Археографічні, або за потреби – загально історичні дослідження – не є спеціалізованими (профільним) для об'єктів архітектури та містобудування і слугують лише першою ланкою для подальших досліджень. Натомість, попередні результати цієї галузі мають право бути опублікованими та поширеними.

5. Відсутність досліджень – вимагає проведення досліджень відповідно до виду збереженого об'єкту.

5.3. Критерії вибору методів ревіталізації

Визначившись із загальним підходом, розглянемо спосіб вибору окремих методів, які можуть застосуватись на прикладі методу прямого відтворення у адаптаційному підході.

Даний метод доцільно застосовувати у виняткових випадках, адже його застосування накладає значні наслідки у зміні автентичної субстанції об'єкту, часто – незворотні. На прикладі нижче буде проілюстровано випадок, коли такий спосіб припустимий.

Адаптаційний підхід як зазначалось вище, може включати в себе такі методи крім прямого відтворення як консервацію, відзнакування (повне чи часткове), візуальну реконструкцію (теоретичну модель – як повну так і не повну) та передбачити продовження досліджень. Методи інших підходів тут вже включено для зручності, щоб не виходити за межі даного рівня ієрархії. В нашій системі критеріїв припустимо наступні чисельні показники збереження автентичної субстанції пам'ятки – 75% і вище, приблизно 50%, та менше 50%. Призначимо першому показнику рекомендацію до прямого відтворення, другому – консервацію, третьому – відзнакування. Іншими критеріями цього ж порядку буде збереженість об'єкту у вигляді кадастрового відбитку (може застосовуватись для тих частин УФК, які не зберіглися на рівні будівель та споруд, або підземному рівні), а також достовірність гіпотетичної реконструкції первісного (або існуючого на певному етапі) вигляду, які введені для одночасного пошуку рішень з відзнакування, візуальної реконструкції та подальших досліджень, адже вони можуть бути припустимими для частин УФК з меншим ступенем збереження.

Критеріями другого порядку є цінність втрачених елементів (будівель, споруд, цілісних комплексів) у планувально-просторовій композиції населеного пункту. Замість цінності можливо використання поняття «вплив». Цінність або вплив можуть бути визначальним, значущими чи посередніми.

Не менш важливими є характер втрат – протягом якого часу і за яких обставин відбулася втрата частин субстанції пам'ятки. Так, наприклад, вигляд фортифікації, які підлягали тривалій руйнації внаслідок впливу природних чинників (ерозія, рослинність тощо), відбилися у іконографічних матеріалах є сам по собі пам'ятковим та заслуговуючим на збереження, тоді як споруди, що були знищені внаслідок антропогенного впливу, особливо – у нещодавній час, можуть заслуговувати на те, щоб бути відбудовані у нинішній час.

Нарешті, якщо говорити про доцільність, неможна оминати питання сучасного функціонального стану території, де розташовувалась пам'ятка. На територіях з інтенсивним використанням (житлова забудова високої щільності, працюючі промислові підприємства тощо) впроваджувати регенераційні заходи важче ніж на території, яка вільна для нової господарської діяльності. Складність подібних робіт неминуче потягне за собою непопулярні рішення в громаді та значні фінансові витрати, що може зробити подібні проекти економічно недоцільними.

Пропонований алгоритм включає залученість всіх вищеназваних критеріїв з урахуванням їхніх показників за аналогічним у вище показаних схемах принципом ієрархічності. Доцільність обраного методу визначається переважаючою кількістю рекомендацій щодо його застосування з позиції всіх критеріїв.

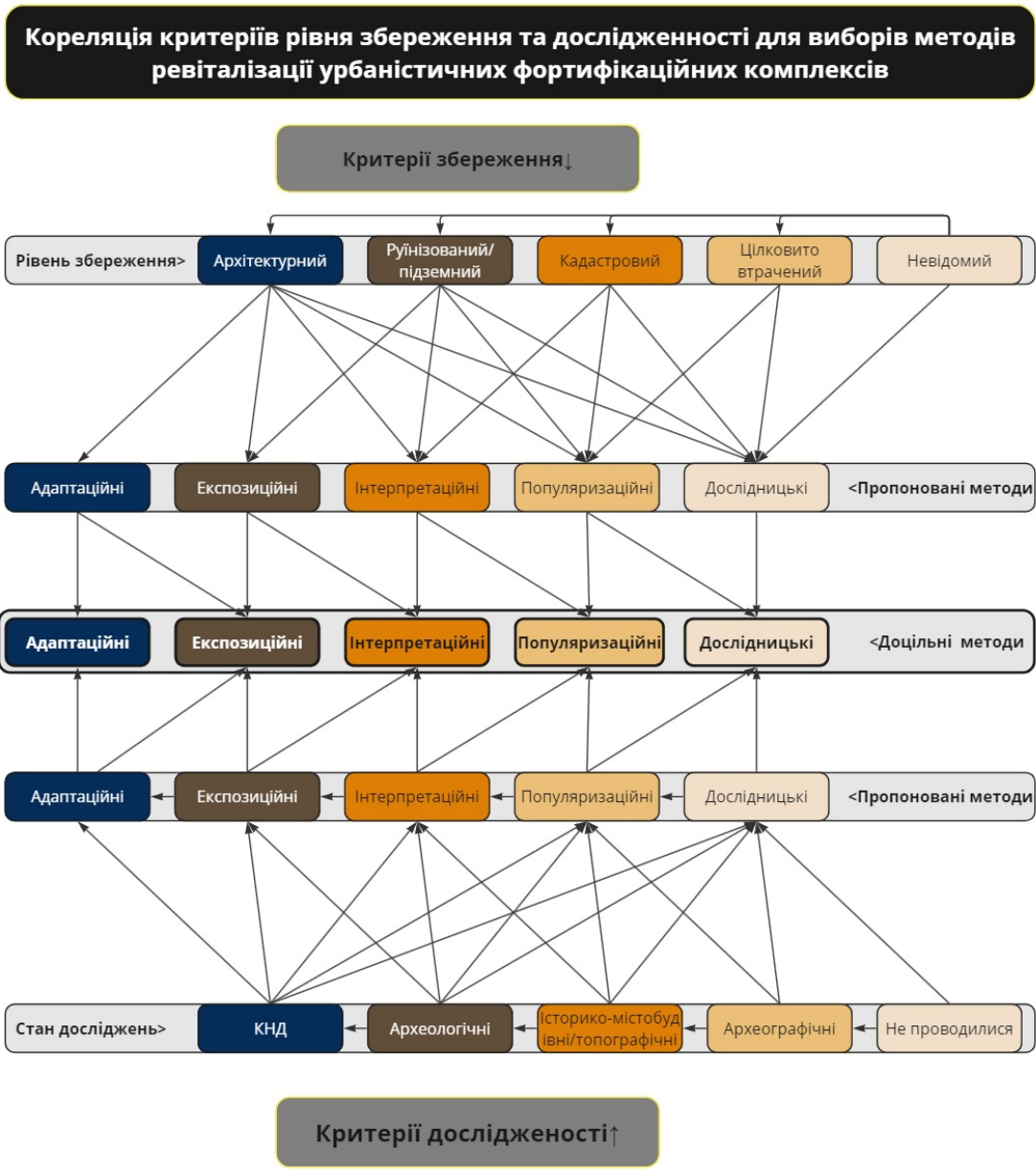

Рис. 32. Кореляція критеріїв рівня збереження та дослідженості для вибору методів ревіталізації урбаністичних фортифікаційних комплексів

5.4. Стан збереженості урбаністичних оборонних комплексів та перспектива ревіталізації.

Як вже зазначалось у даному дисертаційному дослідженні, відсоток міст з оборонними комплексами по областях, що покривають регіон історичного Поділля вкрай низький, що підвищує цінність кожного такого міста для української культури до виняткового рівня. Традиційно прийнята система критеріїв оцінки об'єктів

культурної спадщини, у т. ч. містобудування у випадку збереження урбаністичних фортифікаційних комплексів малоефективна, оскільки вона базується на критеріях повної збереженості (з'ясовано, що рівень збереження урбаністичних фортифікаційних комплексів на Поділлі в загальному нижче 50%), представляють шедевр творчого генія (передбачається атрибуція авторства, тоді як більшість розглянутих утворень є продуктами колективної творчості та наслідують традиційні морфотипи, а особистість автора у багатьох випадках не встановлена достовірно (Бар, Ладижин, Ямпіль), мали значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування (характеристику цього критерію важко на сьогодні встановити з достовірною ймовірністю у випадках більшості об'єктів) тощо. Відповідно до цього існує потреба розробити та впровадити іншу методику для реального забезпечення збереження культурної спадщини історичних укріплених міст, максимального гнучкої та сприятливої для максимального збереження та репрезентації спадщини кожного з таких міст.

Збереженість урбаністичних оборонних комплексів можна розглянути в різних аспектах із залученням різних кількісних та якісних показників. Тут можна провести як узагальнений аналіз та вимірити відсоток збереження комплексу в цілому, так і його окремих складових, на підставі чого зробити висновки про цілісність збереження композиції комплексу. Так, наприклад, загальний відсоток збереження субстанції комплексу може бути низьким, але при цьому він може зберігати залишки як замкових так і міських укріплень, або інші фортифікаційні споруди, що входять до складу комплексу (актуально для розвинених урбаністичних фортифікаційних комплексів). І навпаки, може бути ситуація коли один з елементів комплексу зберігся у повному обсязі, а інший є втраченим. З огляду на якісні показники збереження пропонується виділити наступні види збереження:

1. Комплексна збереженість – передбачає збереження всіх елементів урбаністичного фортифікаційного комплексу (замку, міських укріплень, додаткових укріплень у випадку розвиненого типу УФК (токівсько-ожигівський УФК, Бар)).

2. Часткова збереженість – коли збережено лише один компонент УФК (Кохангород, Ладижин, Скала, Меджибіж, Язлівець,

3. Повна втрата - втрачені всі компоненти УФК (Немирів, Ялтушків, Умань).

Не менш важливим критерієм є також характеристика збереження з огляду на подальші перспективи дослідження, що визначається типом збереженої субстанції. За цим параметром збереженими можна вважати:

1. Надземну субстанцію (споруди, будівлі, штучно змінений ландшафт). Сюди потрапляє збережені на рівні городищ та замчищ залишки фортифікацій.

2. Підземну субстанцію, що залишає можливість проведення археологічних досліджень.

3. Містобудівну субстанцію – «кадастрові відбитки». Дослідження цього виду природи стає актуальним у випадку розвитку містобудівної структури поселення на місці колишніх фортифікацій, коли напрямки та кути вулиць та парцеляції ділянок відтворюють нариси нині втрачених фортифікаційних споруд.

У випадку повної втрати в природі залишків компонентів УФК з огляду на проведення подальших досліджень важливо враховувати наявність картографічної та іконографічної джерельної бази.

5.5. Види руйнації УФК

Для правильної оцінки об'єкту за його станом збереження важливо описати найчастіші види руйнації, що зустрічаються на Поділлі. Такі види руйнації будуть актуальними також і для всієї території України.

Види руйнації визначаються для кожного стану збереження окремо.

Для об'єктів, що збережені на архітектурному рівні.

1. Природня тривала руйнація. Руйнація внаслідок ерозії через атмосферні чинники. Зустрічається на об'єктах, які припинили своєї функціональне існування або втратили власника. Руйнація може стосуватись як окремих елементів мистецького вистрою, так і несучих конструкцій, що становить загрозу повної втрати пам'ятки.

2. Руйнація внаслідок військових дій. На території України інтенсивне використання артилерії розпочалося з сер. XVII ст., в цей час вона використовувалась під час облог та штурмів укріплень, через що могла завдавати пошкоджень фортифікаційним об'єктам, зокрема, їхнім мурованим стінам. Тем не менш, артилерія того часу не могла нанести значних пошкоджень мурованим та тим більш земляним фортифікаційним споруда. Найбільш руйнівною для них була тактика підризу фортифікацій мінами, за рахунок чого ставався значна бреш у оборонному периметрі, яка використовувалась для прориву кавалерії. Руйнації об'єкту, які пов'язані з його участю у військових діях є невід'ємною частиною візуальної історії пам'ятки і становлять самостійну історичну цінність.

3. Тривала поступова руйнація внаслідок антропогенного впливу. Сюди входить руйнація об'єкту через його непрофільне використання або цілеспрямоване знищення. Так, за часи Російської Імперії та СРСР чимало українських фортифікацій пам'яток були перепрофільовано під промислові споруди. Наприклад, замчище на острові Кемпа у Вінниці було віддано єврею Лейдерману (Державний архів Хмельницької області, 1889 під миловарений завод, а у руїні мурованого замку в Сатанові у 1899 р. власники міста влаштували цукрову фабрику (*Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, 1903, с.44). Для об'єктів, які зберіглися у вигляді руїн, або на підземному рівні і опинилися на землях сільськогосподарського призначення є великий ризик втрат через орання. Руйнацію такого типу на об'єктах дерево-земляної фортифікації неодноразово відмічали ще у XIX ст. Антонович та Сіцінський (гр. Уварова и Слуцкий, ред., 1901).

4. Знищення автентичної субстанції об'єктів фортифікації та кадастрових відбитків внаслідок перепланування міст. Перепланування українських міст розпочалося з I пол. XIX ст., чому сприяло кілька факторів. Головним з них був ідеологічний – пануючий на той момент в Європі стиль неокласицизм московити зробили ідеологічним маркером своєї присутності на новоприєднаних ще у XVIII землях. Некласицистичне містобудування

московського регіонального напрямку базувалось на гіпподамовій системі, яка передбачала мережу кварталів під прямим кутом, зорієнтовану за сторонами світу для зручності орієнтування та аерації вулиць. При цьому нехтувалось історично сформоване міське середовище. Поширеним явищем того часу у містах були пожежі, які цілковито знищували некапітальну забудову. Це слугувало добрим аргументом імперської влади щодо прийняття рішення про перепланування. У подальшому знищення містобудівних реліктів відбувалося в процесі регуляції вулиць (надання їм необхідної ширини та траєкторії прямого відтінку).

Взаємодія чинників перепланування подана на схемі (див. рис. 33):

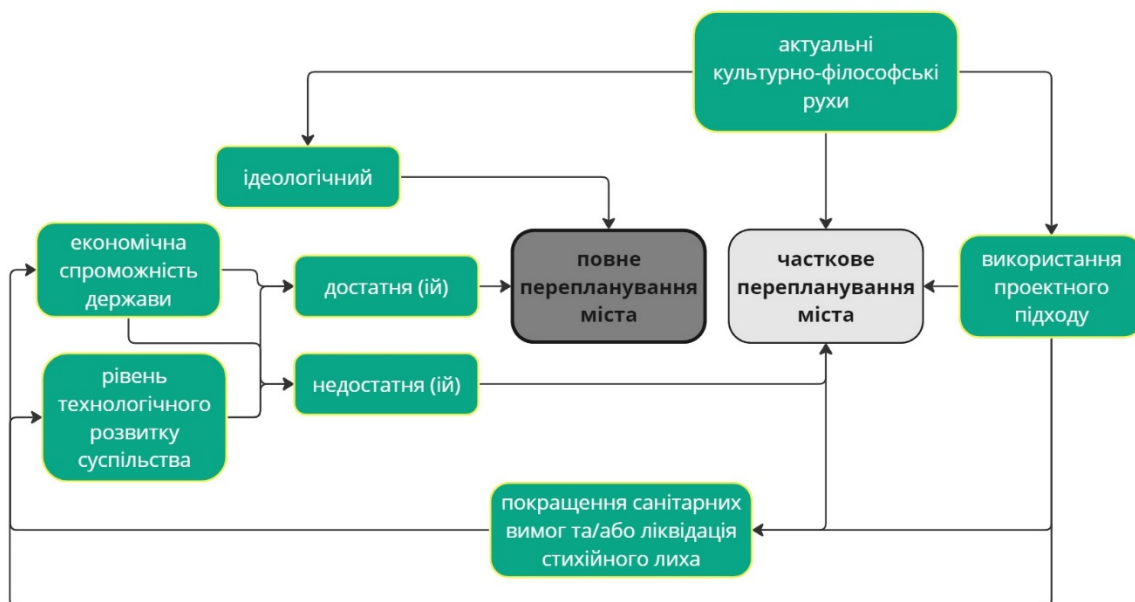

Рис.33. Взаємодія чинників перепланування уфортифікованих міст.

5.6. Перспективи модернізації історичних укріплених міст Поділля

Період занепаду таких поселень починається з XIX ст., набуває поширення у радянські часи, в процесі чого було зруйновано традиційне мультикультурне середовище та заміна міського укладу сільським. На сьогоднішній момент у таких поселеннях існують наступні особливості:

1) Селищам міського типу та малим містам, які перебувають на стадії дезурбанізації, не приділено достатньої уваги як з боку держави, так і з боку архітекторського середовища. Очевидно, що умови в цих населених пунктах не

відповідають місцевому уявленню про престижність та якість життя, що разом з питанням працевлаштування спонукають мешканців покидати своє місце назавжди, або спричиняють маятникову міграцію до великих міст, в зони впливу якого опинилось то чи інше містечко. Все це формує проблему відродження якісного міського середовища у історичних містах, один з компонентів вирішення якої полягає власне в урбаністично-архітектурній площині.

2) Незважаючи на вражаючі масштаби процесів депопуляції та дезурбанізації історичних містечок, у найближчому майбутньому з'явилися дві перспективи, про які мало хто згадував ще пару десятків років тому. По-перше, це послаблення залежності міста від промислового виробництва у постіндустріальній інформаційній епосі, в яку входить підвищення мобільності населення та дистанційна робота по інтернету. По-друге, це перспективи, які відкриває ринок землі в Україні та залучення іноземних інвесторів. Це спричинить не тільки притік інвестицій, але й загрозу для гармонійного розвитку історичних населених пунктів (мешканці яких у більшій мірі залучені у сільськогосподарську діяльність), якщо процес діяльності інвестора не буде чітко врегульований.

3) Згадані вище елементи міста (середмістя, міські укріплення) складають локальну ідентичність населеного пункту, проте, знаходяться у деградованому стані, потребуючі вжиття заходів з ревіталізації

Оскільки урбаністичні фортифікаційні комплекси є складовою частиною історичного міста, їхня ревіталізація прямо залежить від ревіталізації (або ревалоризації) всього населеного пункту. Вибір основного напрямку стратегії (ревіталізація чи ревалоризація) залежить від нинішнього масштабу населеного пункту. Так, великі міста мають економічні можливості щодо впровадження заходів із збереження та інтерпретації культурної спадщини, але елементи УФК часто залишаються поза увагою органів місцевого самоврядування, через що стає актуальним ревалоризація елементів УФК та місць їхнього розташування для залучення їх у сталий розвиток міста та програми збереження культурної спадщини. У малих містечках та селах, які колись були містами стоїть проблема відродження свого соціального та економічного потенціалу, тому за основний напрям варто

розглядати саме ревіталізацію. В Україні серед колишніх уфортифікованих місць переважає необхідність впровадження другого варіанту.

На території Поділля у XV-XVII ст. сформувався усталений тип історичного уфортифікованого містечка. У більшості випадків він має типову еволюцію: торгівельно-ремісничий посад укріпленого «граду» -> укріплене місто-фортеця -> містечко -> селище міського типу чи мале місто. Під історичним містом ми розуміємо не тільки ті міста, які були занесені до списку 2001 р. (ПОСТАНОВА, 2001), але й такі поселення, які сформувалися як міста до початку промислової революції кін. XVIII-поч. XIX ст. Такі міста мають також типовий набір елементів – ринкова площа, середмістя, міські та замкові оборонні споруди, християнські та іудейські сакральні споруди. Міська культура цих поселень пов'язана з проникненням на цю територію магдебурзького права, яка прижилась навіть у містах, де такий тип права не було встановлено.

5.6.1. Стислий огляд українського та закордонного досвіду

Проблемою відродження малих міст займаються здебільшого спеціалісти з економічної географії та соціальної політики (Дністрянська, 2012; Панухник, 2004). В галузі архітектури це питання розглядалось у різних площинах. Так, Б. Черкес розглядав взаємодію міста та сільськогосподарської діяльності (1992), а положення його фундаментальної праці "Національна ідентичність в архітектурі міста" (2008) хоч і присвячені, здебільшого крупним столицям Європи, можуть бути використані і у випадку ревіталізації малих міст. М. Бевз (2004) розробив універсальні принципи регенерації історичного міста, якої підтримується О. Рибчинський (2017), який вважає ревіталізацію середмістя історичного міста першочерговою задачею його відродження. На роль міських фортифікацій як інструменту підвищення атрактивності його простору звернула увагу О. Дида (2013). Н. Соснова та С. Тупісь (2015) зосереджуються на вирішенні проблем функціонування малих міст архітектурно-планувальними засобами

За кордоном одним з першим авторів, хто звернув увагу на занепад історичних малих міст був польський архітектор Казімеж Вейхерт (Adamczewska-Wejchert, H. i Wejchert, 1986) а сьогодні успішно вивчає та впроваджує ідею «керованих міст»

німецький дослідник Б. Гарбаум (2018). Цікавий і практичний досвід регенерації історичних міст – серед подібних проектів останніх років найбільш масштабним виглядає регенерація Старого Міста з Курячим Ринком у Фракфурті, де архітектори крім прямого відтворення та навіть повторного використання автентичного матеріалу застосували також і втручання сучасними методами у історичне середовище (Scally, D., 2018). Також пошук гармонії сучасними архітектурними засобами у історичному середовищі здійснив мюнхенський архітектор Пітер Меїлі у проекті ділового центру «Altstadt Karree» у старому місті Нюрнберга. У Леонберзі цікавою спробою є будівництво буферного кварталу району Postreal між старим та новим містом. Новий комплекс сприяє діалогу з історичними будівлями старого міста. Вони переосмислюють в сучасній формі знайомі риси давніх архітектурних традицій, будь то щільність забудови, обрані матеріали, багатство форми, відмова від стереотипних прямих кутів і невелика диференціація між будівлями. Новий стиль виникає завдяки прийняттю і переосмисленню елементів, що формують індивідуальність, таких як скатний дах або типові фахверкові будинку, знайдені в старому місті (Vogeleu, 2018). Дотичним до теми дослідження є конкурсний проект на музей Гугенхайма у Гельсінкі, виконаний італійською фірмою Labics (Варламов, 2015). Будівля музею ззовні ніби то відтворює морфотипи традиційної фінської архітектури в силуеті на березі Фінської затоки, проте, виконана в сучасний спосіб дерев'яного конструювання, деталі якого в інтер'єрі створюють цікавий простір. У Вероні (Італія) на території занедбаних міських фортифікацій створюють атрактивний публічний простір.

5.6.2. Причини занепаду історичних уфортифікованих міст.

Розробка підходів до модернізації колишніх укріплених міст має ґрунтуватися на розумінні етапів містобудівного розвитку кожного поселення. Аналізуючи урбаністичну генезу таких міст, як Брацлав, Томашпіль, Шаргород, Бар, Меджибіж, та інших, реконструйовано схеми розвитку та занепаду подільського уфортифікованого міста протягом XVI-XXI ст.:

1. Зародження та формування.

Однією з ознакою міста у середньовічні часи були укріплення – спочатку замкові, а потім укріплення торгівельно-ремісничого посаду. Укріплення давали притулок мешканцям сусідніх сіл під час небезпеки, а самі ці мешканці мали обов'язки утримувати фортифікації. За рахунок цього на Правобережній Україні у XV-кін. XVI ст. було сформовано багато міст, в яких вже були середмістя, ринкові площі та оборонні укріплення – Брацлав, Вінниця, Шпиків, Бершадь, Хмільник та інші. Формування міст відбувалося у спонтанний спосіб без чіткої регуляції.

2. Зростання міста, розбудова передмість.

Після Люблінської Унії урбанізаційний процес на Правобережній Україні розпочався з новою силою. В цей час як закладаються нові міста (Ямпіль, Томашпіль, Рашків) так і модернізуються існуючі (Бар, Меджибіж). Зростання населення призводить до розбудови передмість, мешканці яких, натомість, не мали власне міських прав. В окремих випадках власники міст уфортифікували ще й передмістя – у м. Бар Вінницької області частина міста «Руський Бар» виконувала роль передмістя та було укріплена бастіоновими земляними укріпленнями. Передмістя Меджибожа Слобода в такий самий спосіб було укріплено на поч. XVIII ст.

3. Стагнація містечка

До II пол. XX ст. історичні містечка Правобережної України повільно зростали та зберігали свою традиційну структуру. Після приєднання Правобережної України до Росії у 1792 р. в українських містечках була створена т. зв. смуга осілості для євреїв, яким було заборонено покидати свої поселення. Крім того, була заборона селян втікати від своїх власників та вільно оселятись у містечках. Українські містечка внаслідок цього почали зростати не внаслідок міграції, а в наслідок природнього приросту населення, а домінуючу роль у торгово-ремісничий діяльності зайняли євреї, які у той час зайняли приринкові квартали практично у всіх малих містах. В цей період остаточно зникає значення середмістя, укріплення його перестали бути актуальними ще у минулому столітті, а закони Російської Імперії не створюють окремих привілеїв мешканцям середмістя.

У I пол. XX ст. містечка отримують новий статус – селища міського типу. В них відкриваються колгоспи а мешканці залучаються у сільськогосподарську діяльність, зникає стан міщан, населення стає переважно сільським. Вільне пересування та міграція також ускладнені відсутністю паспортів у селянства. Руйнується як міське архітектурне середовище так і спосіб життя.

4. Деградація містечка.

У II пол. XX ст. кількість мешканців у селищах зростає, натомість, хибна концепція планування економіки держави та нерівномірний розподіл промислових центрів, НДІ, закладів освіти заклали ситуацію, при якій амбітне працездатне населення було позбавлене можливості вільно жити та реалізовувати себе у своєму містечку. Напевно, саме в цей час у мешканців таких поселень складається комплекс провінційності та бажання покинути рідне містечко у пошуках кращої долі у великих містах. З розпадом СРСР та викриттям кордонів значна частина національних меншин – євреїв, поляків, німців покинула свої містечка. Трудова міграція також спричинила масовий відтік населення з містечок. В умовах депопуляції та відсутності інвестицій настає хаос у загосподаруванні колишніх міських територій. На момент цього періоду у містечках як правило вже зруйноване архітектурне міське середовище – знищені домінуючі сакральні споруди, переплановані ринкові площі, щільну квартальну міську забудову замінено сільською садибною, спостерігається повне злиття колишнього середмістя з передмістями.

Рис.34. Взірці добре збереженого міського середовища у малих містах: а) Зноймо (Чеська Республіка), б) Берегове, Закарпатська область (Україна)

a)

б)

в)

г)

Рис.35. Різний стан збереження міського середовища малих міст на Поділлі: а) Добра збереженість міської забудови Старого Міста в Шаргороді, б) часткова збереженість міської забудови у приринкових кварталів в Чернівцях, в) часткова заміна міської забудови сільською у Томашполі, г) повна заміна міської забудови сільською у у Барі (повна втрата міського середовища)

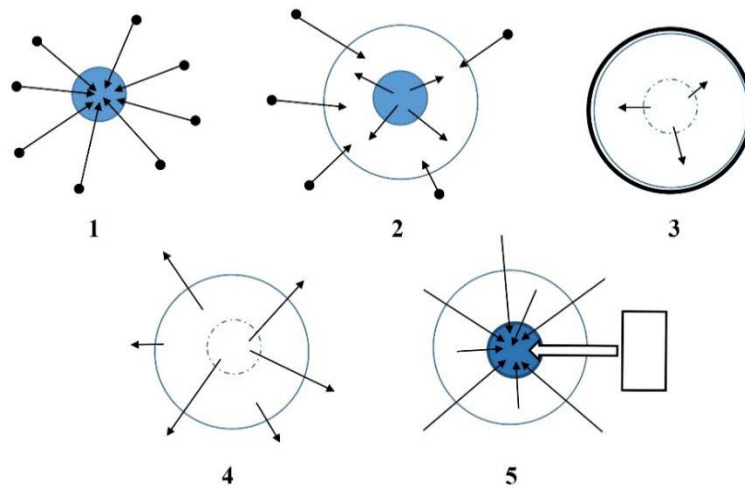

а)

б)

Рис. 36. Процес втрати міського середовища протягом ХХ-поч.ХХІ ст.: а) міська забудова у 1930 р. в м. Городку Хмельницької області (Мой итетл, 2015), б) садибна забудова сільського типу у середмісті м. Бар Вінницької області в наші дні

Рис.37. Етапи еволюції історичних укріплених міст

1) Формування міста у XV-XVI ст. 2) Модернізація та територіальне розширення передмість у XVII-XVIII ст. 3) Стагнація XIX-XX ст. та деградація середмістя 4) Дезурбанізація та депопуляція (кін. XX-поч.XXI ст.) 5) Пропонована ревіталізація (XXI ст.) зі скеруванням зусиль на відродження міського середовища у середмісті

5.6.3 Шляхи ревіталізації

Відповідно до стану збереження та перспектив дослідження можна розглядати різні підходи до ревіталізації УФК.

Змоделюємо уявний розвиток містечка у XXI ст. (у випадку відсутності цього уявного періоду тенденції, описані у попередньому пункті тільки будуть зростати, що врешті призведе до повного занепаду малого міста чи перетворення його на село). Нове надходження інвестицій, пов'язане з відкриттям ринку землі надасть новий імпульс до змін у селищах міського типу, які досі тримаються на сільському господарстві. Будівництво нової промисловості спочатку дасть роботу місцевим мешканцям, які до цього не бачили перспективи на своїй території, а потім призведе до необхідності власників підприємств покращувати умови життя своїм працівникам.

Можливі два шляхи подальшої еволюції містечок:

1. Регресивний. У тому випадку, якщо біля нового індустріального комплексу власником буде прийнято рішення побудувати нове місто-супутник, існуючі містечка поруч будуть ще більше знелюднюватись та деградувати внаслідок міграції населення до нового місця, обладнаного новими комфортними умовами та

розташованими близько до місця праці. Самі містечка-супутники за своєю суттю будуть фактично новими моно-містами, життєздатність якою буде не сталою і залежати від даного виробництва. У випадку, якщо власник збанкрутує і закрий його, мономісто перетвориться на чергову депресивну територію.

2. Модернізаційний. Розгляду цього шляху, власне і присвячений підрозділ. У випадку, якщо державою буде встановлено чітка регуляція діяльності інвестора та розроблена програма розвитку малих міст у регіонах, можна досягнути відновлення міського середовища в історичних містечках у межах їхнього середмістя включно із залишками урбаністичних фортифікаційних комплексів. Це дозволить одночасно розв'язати наступні проблеми:

а) концентрації усіх зусиль співпраці влади, бізнесу, мешканців та проектантів на відносно невеликій території, ревіталізація якої, однак, буде одразу помітною.

б) відновлення культурної спадщини (в якості якої виступає історичне середмістя) та набуття цим місцем локальної ідентичності

в) створення повноцінного громадського простору у центрі селища, який відповідає сучасній уяві про комфортне урбаністичне середовище

г) збереження приватних ділянок садиб історичних передмість, які утворюють окремий культурний шар ідентичності містечка

5.7. Загальні рекомендації щодо збереження:

Юридичні

1. Включення міста до списку історичних міст України, якщо його там ще немає.
2. Взяття на облік як пам'ятки окремих збережених фортифікаційних споруд за видом архітектура
2. Розробка ІАОП для історичного міста у складі генерального плану. Цим ІАОП передбачити включення території урбаністичних фортифікаційних комплексів (визначення меж УФК пропонується проводити за базуватись на методиці, розкритій у розд. 2, 3 цієї дисертаційної роботи) до історичного ареалу

Економічні:

1. Відзнакування та промоція території урбаністичного фортифікаційного комплексу як туристичного об'єкту
2. Просвітництво та популяризація серед місцевого населення
3. ревалоризація втрачених свій історичний (забутий) сенс територій

Реставраційні:

1. Збереження та консервація об'єктів культурної спадщини, планувальної структури та парцеляції.
2. Регенерація об'єктів містобудування в межах урбаністичного фортифікаційного комплексу
3. Адаптація об'єктів культурної спадщини до актуальних економічних та господарських потреб
4. Музейфікація та відзнакування втрачених об'єктів культурної спадщини.

Подальші підходи диференціюються залежності від визначення стану збереження об'єкту, економічних та політичних обставин в регіоні розташування об'єкту, виправданості побудови гіпотетичної моделі системи укріплень.

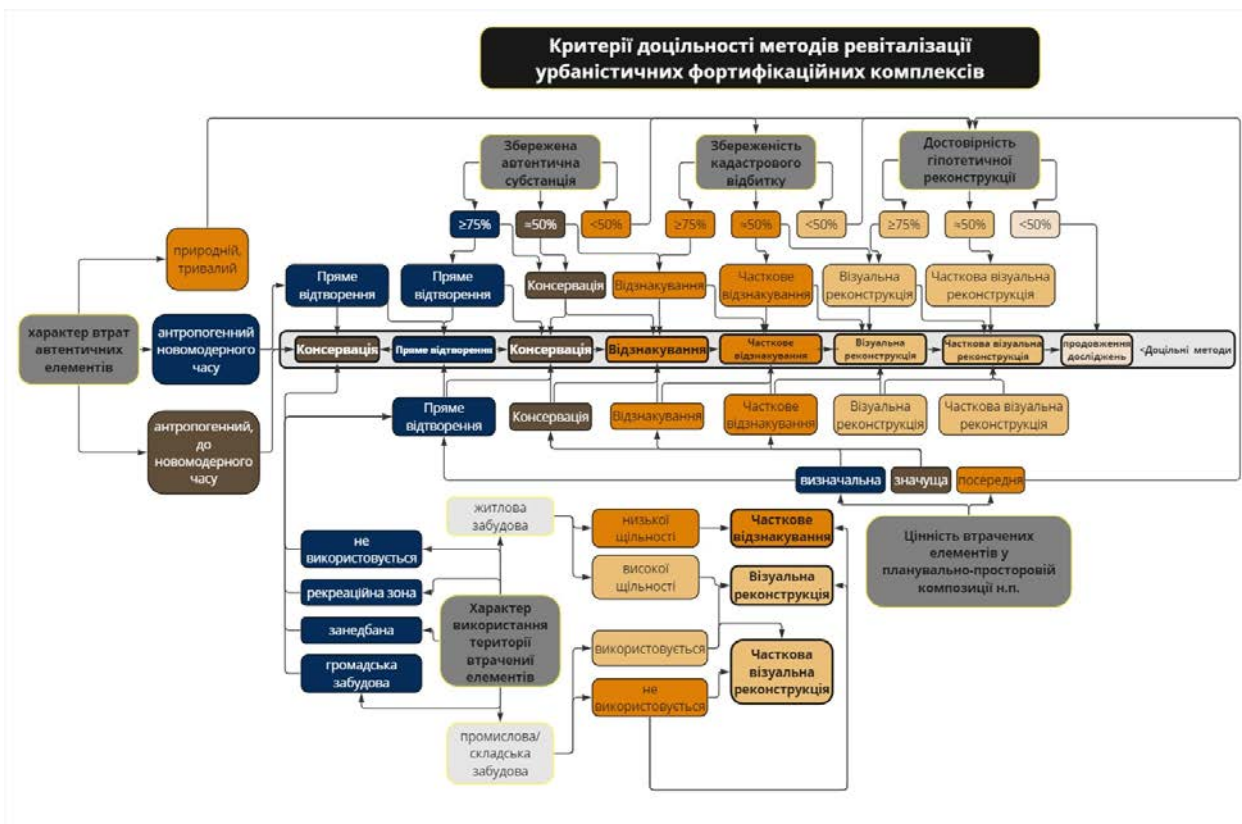

Рис. 38. Критерії доцільності методів ревіталізації урбаністичних фортифікаційних комплексів.

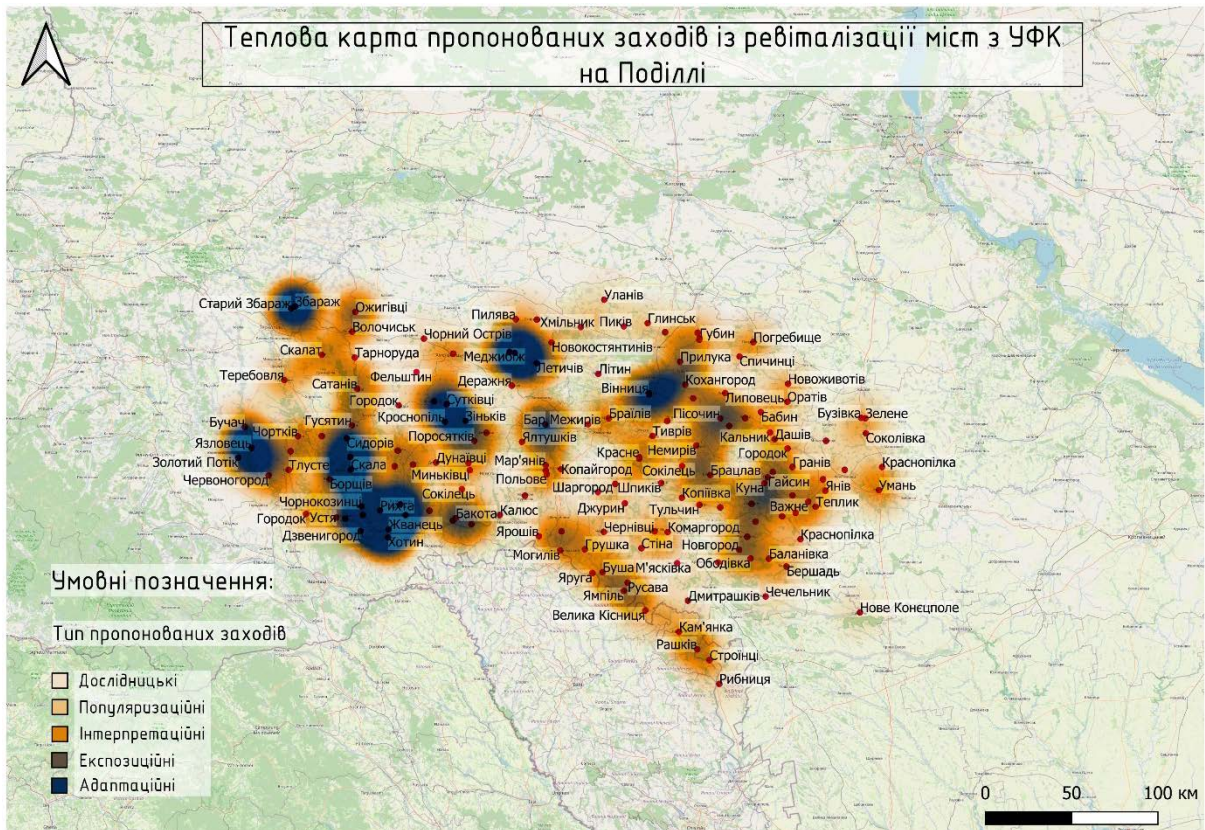

Рис. 40. Теплова карта пропонуваних заходів із ревіталізації міст з УФК на Поділлі

5.7.1. Пропозиція щодо ревіталізації малих міст на прикладі м. Ямпіль Вінницької області.

Містобудівні студії цього містечка опрацьовані автором у 2019 р. у процесі роботи над історико-архітектурним опорним планом. За історичною картографією та натурним обстеженням виявлені релікти оборонних спор середмістя, проведено метрологічний аналіз по сучасній геоїдоснові та виявлено модулі розпланування міста у XVII ст. Протягом XX ст. міська структура середмістя зазнала деструктивних впливів – майже все автентичне міське середовище було втрачено та замінено садибною забудовою або пізньомодерністськими спорудами. Розроблений у 1980-х років план реконструкції Ямполья не був втілений у повному обсязі через неможливість проведення комунікацій до проєктованих багатоквартирних будинків.

Розроблена автором концепція ревіталізації складається з кількох положень:

- 1). Реконструкція забудови в межах історичного середмістя відбувається шляхом заміни садибної забудови та міську блоковано, з відтворенням історичних

метроритмічних характеристик, історично властивому даному місту. Процес заміни відбувається вже через амортизацію житлового фонду на цих ділянках, однак він не є впорядкованим, носить стихійний характер та візуально засмічує міські вулиці.

2) створення рекреаційної зони довкола історичного середмістя вздовж колишніх валів міських фортифікацій. Це дозволить створити:

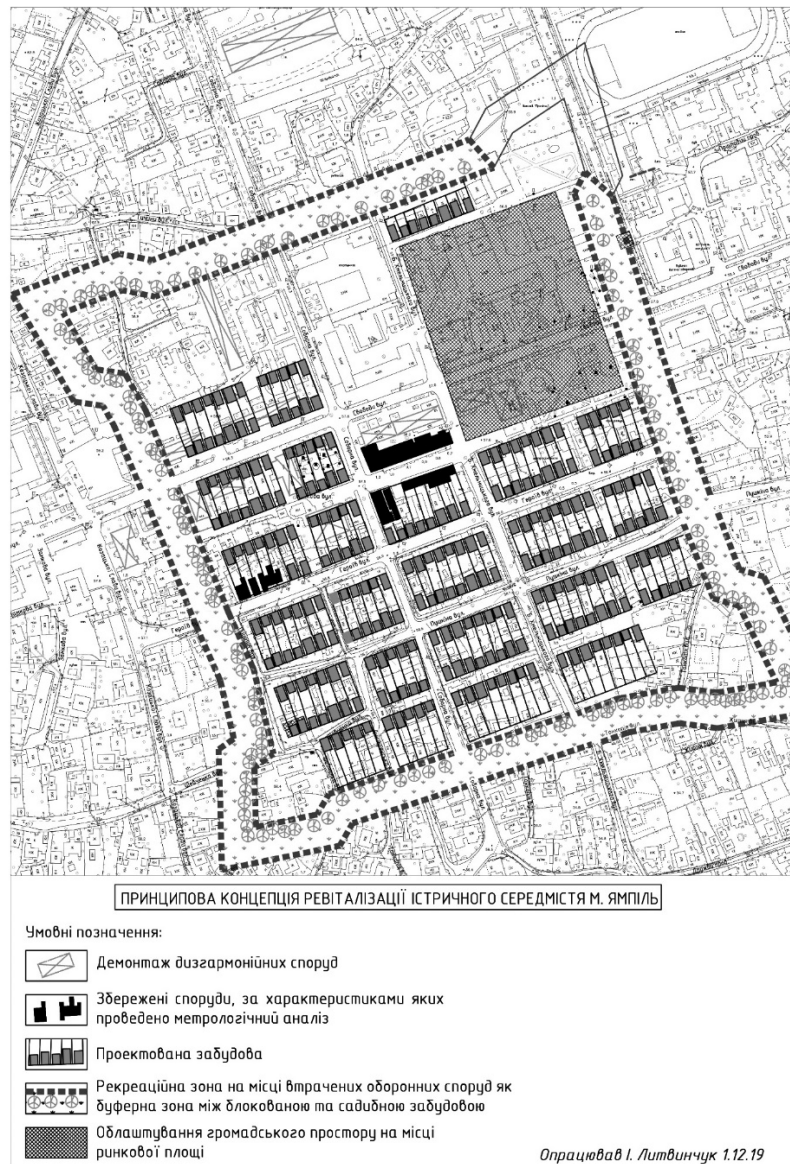
а) простір для використання новітніх технологій доповненої реальності для т. зв. візуальної регенерації історичного поселення та його втрачених фортифікацій

б) чітку межу в уявленні містян про Старе місто, забезпечить логічність у містобудівній структурі та зручність орієнтації в просторі міста

3) облаштування громадського простору на історичній ринковій площі засобами дизайну архітектурного середовища

4) виведення транзитного транспорту з території середмістя.

Рис. 39. Принципова концепція ревіталізації історичного середмістя м. Ямпіль.

В цілому, запропоновані рекомендації щодо модернізації історичних укріплених міст Поділля слід застосовувати індивідуально, в залежності від топографічних особливостей кожного окремого містечка, характеру його історичної забудови та стану збереження. Автор не наголошує на однозначній необхідності застосовувати метод прямого відтворення у історичному стилі чи цілковито новій забудові, якщо це не виправдано контекстом середовища. Натомість, у випадку цілісно збереженого архітектурного середовища, який ми маємо, наприклад в Шаргороді, наполегливо рекомендується запобігати ультрасучасному втручанні у контекст збережених вулиць. Сучасне проектування дозволяється в містах, вже втративших автентичну міську тканину – у цьому випадку йдеться про створення вже нової ідентичності, яка, тем не менш має потужний фундамент історичного досвіду минулого. Слід також

зауважити, що запропоновані концепції не будуть працювати у разі вирішення проблеми ревіталізації малих історичних міст виключно у архітектурно-містобудівній площині. Сталий розвиток ревіталізованих поселень можна забезпечити лише вирішенням проблем загальнодержавного рівня: транспортного сполучення, стратегічного розвитку регіонів, регуляції в галузі будівництва та освоєння території в умовах ринку землі.

Висновки до 5-го розділу

1. Пропонована методика вибору підходів (рекомендації) та методів щодо ревіталізації/ревалоризації урбаністичних фортифікаційних комплексів базується на створенні моделей оцінки за низкою критеріїв, основними з яких пропонується вважати їхній рівень збереження та стан дослідженості. Ієрархічність показників критеріїв корелюється між собою та узгоджується з пропонованими підходами. Застосування вищого за ієрархією підходу з ревіталізації/ревалоризації вважається доцільним за умови рекомендацій щодо його застосування за всіма критеріями. Доведену доцільність застосування підходу та методів необхідно враховувати для прийняття остаточного рішення, для чого мають бути створені відповідні юридичні механізми та процедури.
2. На підставі даних просторового ГІС-аналізу в межах Поділля виділено мікрорегіони, які потребують особливої уваги з точки застосування того чи іншого підходу. Комплексна регіональна стратегічна програма ревіталізації/ревалоризації урбаністичних фортифікаційних комплексів має бути розділена на черги, при цьому у першій черзі перевагу слід віддавати архітектурно збереженим об'єктам, які можливо швидко адаптувати під нову функцію, що дозволить створити нові робочі місця у регіоні та отримати прибуток для подальшого фінансування робіт на об'єктах, які поки що не мають подібного економічного впливу. Механізм такої співпраці можна впровадити шляхом створення громадських організацій, асоціацій та федерацій уфортифікованих місць для транстериторіальних проєктів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вирішені науково-практичні завдання: систематизовано оборонні споруди за архітектурно-планувальними характеристиками, генезою та джерелами їхнього походження. Введено у науковий обіг поняття «урбаністичний фортифікаційний комплекс», які дозволяє при застосуванні системного підходу найбільш повно описати планувально-просторові та функціональні характеристики історичних фортифікацій у містах Поділля та опрацювати підходи щодо їхньої ревіталізації.

1. Проаналізовано стан наукової розробки теми історичних фортифікацій у містах Поділля та з'ясовані найбільші прогалини у дослідженості історичних фортифікацій Поділля. Більшість робіт присвячені окремим містам не формують загальної уяви про систему оборони Поділля від зовнішніх нападників. Також спостерігається недостатня вивченість предмету з точки зору історичних наук, що не дає змогу опрацювати їх на рівні архітектурних, містобудівних та реставраційних студій. Джерельна база дослідження базується переважно на описових наративних та актових архівних джерелах, а також в значній мірі покладається на натурні обстеження. У меншій мірі залучені картографічні та іконографічні джерела через їхній брак у науковому та публічному просторах.
2. Розроблено методика дослідження частково збережених та втрачених урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля, за якою опрацьовані обрані за вибіркою об'єкти. Методика дослідження базується на виконанні комплексних історико-містобудівних досліджень з акцентом на замкові та міські фортифікаційні споруди у містах та ідентифікації їхніх місць розташування на місцевості. Результатом такого комплексного дослідження є теоретична реконструкція гіпотетичного вигляду композиції урбаністичного фортифікаційного комплексу у структурі міста.
3. З'ясовано передумови виникнення міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами на Поділлі. Формування уфортифікованих міст на Поділлі в хронологічних межах дослідження відбувалось на тлі втрати виходу Великого

Князівства Литовського до Чорного моря та подальшої перманентної загрози нападів кочовиків із причорноморських степів. Викликом на це стала цілеспрямована акція Речі Посполитої після Люблінської унії з розбудови невеликих, але щільно розташованих укріплених населених пунктів для унеможливлення просування великими ордами вглибину Поділля. Серед чинників, які впливали на розбудову міст Поділля з урбаністичними фортифікаційними комплексами були: актуальні західно-європейські культурно-філософські рухи, природньо-кліматичні чинники, чинник форми власності та військові загрози. Виділено три етапи формування урбаністичних фортифікаційних комплексів міст Поділля з сер. XVI ст (включно з передумовами) по. сер. XVII ст.

4. Використовуючи принципи системного підходу, типологізовано функціональні та композиційно-просторові характеристики. До просторово-планувальних характеристик відносяться склад та зміст компонентів урбаністично-фортифікаційних комплексів, спосіб організації міської планувальної структури та спосіб взаємодії з природнім ландшафтом, до функціональних – тип використаної зброї, принцип оборони, матеріали конструкцій оборонних споруд. Розроблено алгоритм зведеного аналізу, який дозволяє визначити загальний тип урбаністичного фортифікаційного комплексу відповідно до західноєвропейських тогочасних тенденцій. Доведено, що основна роль міст з урбаністичними фортифікаційними комплексами на Поділлі полягала у стриманні кочових нападів, їхній локалізації та подальшого розгрому силами кавалерійського війська. Це обумовило спрощену конфігурацію оборонних споруд у більшості укріплених населених пунктів Поділля і присутність потужних актуальних своєю часу оборонних споруд у містах, найбільш загрожених для нападу регулярної армії супротивника.
5. Розроблено рекомендації щодо підходів та методів сучасного використання, ревіталізації та ревалоризації об'єктів урбаністичних фортифікаційних комплексів, які базуються передусім на системі критеріїв оцінки доцільності використання того чи іншого заходу. Оцінювати об'єкти запропоновано за

їхнім станом збереження та станом дослідженості, окремо відзначається їхня роль та значимість у історії України. Запропонована модель оцінки передбачає ієрархію підходів та методів відповідно до ієрархії показників критеріїв урбаністичних населених пунктів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Adamczewska-Wejchert, H. i Wejchert, K., 1986. Małe miasta: problemy urbanistyczne stale aktualne. Warszawa.

Antoni, I., 1880. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*. Warszawa: Gebeithner i Wolff.

Archiwum Narodowe w Krakowie, 1750. *Sytuacja Mohylowa miasta dziedzicznego Fr. Salezego Potockiego*. Zespół Archiwum Potockich z Krzeszowic. Sygnatura 29/635/0/14/3139

Axentowicz, S., 1965. *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. «radziwiłłowska», jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*. *Studia Źródłoznawcze*, T.10, PWN, Warszawa, Poznań: PWN.

Bogdanowski, J., 1993. *Sztuka Obronna*. Kraków

Budzińska, E., 1982. *Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781-1783): album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

Cherkes, B. and Lytvynchuk, I., 2020. Spontaneous and regular models of fortified cities of Ukraine in the 16th–17th centuries. *Архітектурні дослідження*, 6, № 1. pp.1–9.

Chlebowski, B. I inne, 1880-1908. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa.

Czołowski, A, 1892. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. *Teka Konserwatorska*. Lwów, ss.65-126.

De la Croix H., 1960, Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy. *The Art Bulletin*, 40, pp.263–290.

Deville, A., 1628. *Les fortifications du chevalier Antoine de Ville : contenant la maniere de fortifier toute sorte de places ... : avec l'ataque et les moyens de prendre les places ... : plus la defense*. A Lyon: Chez Irene Barlet .

Duc, Violet-le, 1874. *Histoire d'une forteresse : avec 8 gravures en couleurs*. Paris: J. Hetzel.

Dybaś, B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń

Fiore, F. P., Marconi, P., Muratore, G., Valeriani, G., 1973, *La città come forma simbolica. Studi sulla teoria dell'architettura nel Rinascimento*. Roma: Bulzoni.

Hale, J. R., 1977. *Renaissance Fortification. Art or Engineering*. London.

Huber, R und Rieth, R., ed., 1979. *Festungen. Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffen. (Glossarium Artis, vol. 7)*. Tübingen.

Jabłonowski, W., 1876-1915. *Źródła dziejowe*. Warszawa

Liske, K., 1876. *Cudzoziemcy w Polsce*. Lwów

Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy. Oddział Rękopisów. Zespół (fond) 91 ARCHIWUM RADZIMIŃSKICH 181. Akta rodzinne Ostrogskich i Zasławskich. Część 1b. JI. 32, o6.

Okonchenko, O. and Okonchenko, I., 2021. Parameters of castle fortifications on the territory of the western regions of Ukraine of the middle of the 16th - beginning of the 18th centuries. *Przestrzeń i Forma*, 47, pp. 213–226.

Przeździecki, A., 1841. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, T.1. Wilno.

Rybchynskyi, O., 2020. Nature and fortification structures of downtowns in the cities of Kyiv region in the 17th – end of the 18th centuries. *Архітектурні дослідження*, Vol. 6, № 2, p.249–257.

Rybchynskyi, O., 2023. Frontline town centres within the area of the Hirskyi Tikych river. *Архітектурні дослідження*, Vol. 9, № 1, p. 36–46.

Sarnicki, S., 1585. *Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem Commissariorum Regionum Et Livoniae iuxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia*. Kraków.

Sarnicki, S., 1587. *Kroniki czyli o pochodzeniu i dziejach Polaków i Litwinów*. Mapa 2. Kraków.

Scally, D., 2018. German city planners go back to the future with medieval makeover [online] Available at: <<https://www.irishtimes.com/news/world/europe/german-city->

planners-go-back-to-the-future-with-medieval-makeover-1.3584847> [Accessed 26 December 2019]

Vogeley, Ph. and others, 2018. Postareal Leonberg. [online] Available at: <<http://www.allmannsattlerwappner.de/en/projekte/2755/postareal-leonberg>> [Accessed 26 December 2019].

Zarębska, T., 1986. *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*. Warszawa: PWN.

Аносова, В. С., 2019. *Становлення та розвиток фортифікаційних технологій оборонних комплексів західної України (XII–XVIII століття)*. Дис. канд. іст. наук Держ. ун-т інфраструктури та технологій. Київ.

Антонович, В., 1896, Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии. *Киевская старина*, 10, с.1 — 19.

Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, 1859-1914. В 37 т. Киев.

Афанасьев-Чужбинский, А.С., 1863. *Поездка в Южную Россию. Ч. 2: Очерки Днестра*. СПб. : Тип. Мор. мин-ва.

Баран, В. Д. та інші, 1978. Раскопки селища Бернашовка. *Археологические открытия*. Москва, сс.295 – 296.

Бевз М. В., Рибчинський О. В. та Литвинчук І. В., 2019. Реконструкція етапів містобудівного розвитку містечка Рашків. *Проблеми теорії та історії архітектури України: збірник наукових праць*, 19, сс.156–170.

Бевз, М. В., 2004, Методика ідентифікації та верифікації різночасових елементів розпланувально-просторової системи історичного міста (на прикладі міста Белза). *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*, 505: Архітектура, сс.350–360.

Бевз, М.В., 2003. *Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України)*. Доктор архітектури. Національний університет «Львівська політехніка».

Берлач, О. П., 2008. *Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині*. Дис. канд. арх. Національний університет Львівська політехніка. Львів

Білінський, М., 1926. *Вінницький замок: історичний нарис з доби 16 – 18 ст.* Вінниця.

Білодід, І., гол. ред., 1974. *Словник української мови*, Т.5: Н-О. Київ : Наук. думка.

Білодід, І., гол. ред., 1979. *Словник української мови*, Т.10: Т-Ф. Київ : Наук. думка.

Боряк, Г. В., 1981, Адміністративно-територіальний поділ України 1 п.16 ст. у висвітленні істориків-викладачів Київського університету 19 – п.20 ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, Т.7, сс.76 – 87.

Боряк, Г. В., 1985. Територія і залюдненість Брацлавщини в 1 п.16 ст. (до 1569 р.). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*, Т.11, сс.63 – 70.

Боряк, Г. В., 1987. *Административно-территориальное устройство украинских земель в к.15 – с.16 вв.: анализ документальных источников*. Дис. канд. ист. наук. Киев.

Боряк, Г.В., 1985, Територія і залюдненість Брацлавщини в 1 п.16 ст. (до 1569 р.). *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, 11, сс.63 – 70.

Вакуленко, М. О., 2013. Методологічні засади вивчення наукової термінології. *Термінологічний вісник*, 2 (2), сс.16-21.

Величко, К. И., ред., 1912. *Военная энциклопедия*, Т.10. Санкт-Петербург: Тип.тов-ва. И. Д. Сытина.

Вечерський, В. В., 1999, Архітектурно-містобудівна спадщина регіонів України. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, Т.3, сс.96–110.

Вечерський, В., 2003. *Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць*. Київ.

Виноградська, Л. І., Потехіна І.Д. та Долженко, Ю.В., 2020, Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за

археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (кінець XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, 51, сс.24-52.

Винокур, И. С. и Хотюн, Г. Н., 1965, Исследование средневекового дворца-замка в Бакоте на Днестре. *Подільська історико-краєзнавча конференція. ТД*, 1-а, сс.65 – 86.

Винокур, И. С. та Забашта, Р. В., 1991. *Буша: історико-краєзнавчий нарис*. Хмельницький.

Винокур, И. С., 1965, Дослідження Подільської археологічної експедиції в 1964 – 1965 рр. *Український історичний журнал*, 6, сс.150 – 151.

Выкопировка из плана г. Винницы, с показанием на ней, под буквами a b c d, острова, принадлежащего Лейдерману, 1889. Державний архів Хмельницької області. Ф.227, оп.29. Спр.893, арк. 88.

Гарбаум, Б., 2018. "Керовані міста" як урбаністичний підхід до проектування малих міст на прикладі малих міст Саксонії (ФРН). Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Архітектура, 895, с.21-26

Годованюк, Е. М., 1980. Исследование бастионных замчищ Вольни. *Исследование и охрана архитектурного наследия Украины*. Киев, сс.82 – 86.

Гошкевич, В. И., 1913, Древние городища по берегам низового Днепра. *Известия археологической комиссии*, 47. Санкт-Петербург.

Грушевский, М. С., 1894. *Барское старство: исторический очерк*. Киев.

Грушевский, М.С., 1890, *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический*, Киев: тип. Имп. Ун-та св. Владимира.

Грушевский, М.С., 1894, *Барское старство: исторический очерк*. Киев.

Грушевський, М. С., 1895, Опис подільських замків 1494 р. *ЗНТШ*, т. 7, с.1 – 18.

Грушевський, О. С., 1917, 3 міського життя в полудневих замках у 16 ст. *Україна*, 1-2, сс.38 – 45.

Грушевський, О. С., 1917. 3 міського життя в полудневих замках у 16 ст. *Україна*, 1-2, сс.38 – 45.

Грушевський, О. С., 1928, Питання оборони замків великого князівства Литовського в 16 ст. *Історично-географічний збірник ВУАН*, т. 2, сс.1 – 9.

Грушевський, О. С., 1928. Питання оборони замків великого князівства Литовського в 16 ст. *Історично-географічний збірник ВУАН*, Т.2, сс.1 – 9.

Грушевський, О. С., 1931. До історії сторожі в замках 16 ст. *Історично-географічний збірник ВУАН*, т. 4, сс.1-7.

Гульдман, В., 1901. *Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольский.

Дашкевич, Я. Р., 1984. Проблема дослідження степового кордону Поділля: к.15 – 16 ст. *Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція*, (2-а), с.7 – 8.

Дашкевич, Я. Р., 1987а, Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований. *Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению*. Киев, с.71 – 72.

Дашкевич, Я. Р., 1987б, Східне Поділля в описах 16 ст. *Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція*, (5-а), сс.77–78.

Дашкевич, Я. Р., 1989, Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? *Этноконтактные зоны в европейской части СССР*, сс.7–21.

Дашкевич, Я. Р., 1991, Територія і межі історичного Поділля: 13 – 18 ст. *Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція*, (10-а), сс.23 – 24.

Дашкевич, Я. Р., 1992а, Возникновение городов юго-западной Руси: источники и современная мифологизация. *Чтения памяти В .Б. Кобриня. Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма*, сс.51 – 53.

Дашкевич, Я.Р., 1992б, Виникнення міст України: міфи і реальність. *Український історичний журнал*, 2, с.8– 3.

ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування».

ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту».

Дида, О., 2013. Історичні фортифікації як фактор впливу на архітектурну атрактивність малого міста. Проблеми дослідження, збереження та реставрації

історичних фортифікацій : збірник наукових праць за результатами 4-ої Міжнародної конференції молодих науковців, с.54-57.

Дністрянська, Н., 2012. Місце і роль селищ в системі розселення України (на прикладі Львівської області). Кандидат географічних наук. Національний університет ім. Івана Франка.

Дубасенюк О.А., ред. 2015. *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження: монографія*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Жолтовський, П. М., 1930, Українська лінія. *Червоний шлях*, 2, с.198 – 206.

ЗАКОН УКРАЇНИ Про охорону культурної спадщини, 2000. Відомості Верховної Ради України (ВВР), № 39, ст.333).

Источники Малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским, 1858-1859. Москва : В Унив. Тип.

К.М., 1884. Путевые очерки Подолии. *Киевская старина*, 5, сс.1-32.

Каманин, И. М., 1901. Результаты археологической экскурсии в Тарашанский и Чигиринский уезды летом 1901 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, Т.15, № 4, отд. 1, сс.51 – 66.

Карачківський, М., 1929. Північно-західна Балтщина. *Історично-географічний збірник ВУАН*, Т.3, сс.158 – 202.

Карачківський, М., 1931. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці 18 ст. *Історично-географічний збірник ВУАН*, Т 4, сс.161 – 188.

Косаківський, В., 1993. Ревізія Вінницького замку 1545 року. *Подільська старовина: збірник наукових праць*. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, сс.322-332.

Коцюбинська, Н., 1931, Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлі. *Хроніка археології та мистецтва*, Т. 3, сс.68 – 69.

Крикун, М. Г., 1982, Структура поселень Подільського воєводства в 16 – 18 ст. *Проблеми історичної географії Поділля*. Кам'янець-Подільський.

Крикун, М.Г., 1978, Соціальна структура населення правобережної України к.18 ст. за п'ятою ревізією. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 14, сс.95 – 102.

Крип'якевич, І. П., 1938. *Історія української колонізації: географія України та суміжних земель. Львів.*

Курило, гол. редкол., 1969-1974. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.* Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР.

Кучера, М.П. та Юра, Р.О., 1972, Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологические исследования на Украине в 1969 г.*, 4, сс.382 – 386.

Кучера, М.П., 1965, Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, Т. 19, сс.201 – 213.

Кучера, М.П., 1973, До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі 15 – 17 ст. *Середні віки на Україні*, т. 2, Київ: Наукова думка, сс.127 – 131.

Кюи, Ц., 1897. *Краткий исторический очерк долговременной фортификации: с атл. из 40 л. черт.* Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук.

Кюи, Ц., 1897. *Краткий исторический очерк долговременной фортификации: С атласом из 40 листов чертежей.* Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук.

Леер, Г.А., ред., 1889. *Энциклопедия военных и морских наук.* С-Петербург: тип. В. Безобразова.

Ленченко, В. А., 1979. Из истории военно-инженерного искусства эпохи воссоединения Украины с Россией. *Проблемы современной архитектуры и архитектурное наследие Украины*, Киев, сс.117 – 122.

Ленченко, В., 1994. Гетьманський замок у Чигирині. *Пам'ятки України*, 3-6, сс.63 – 68.

Ленченко, В. А., 1980, К истории дерево-земляных укреплений на Украине 17 – 18 вв. *Исследование и охрана архитектурного наследия Украины*. Киев, с.89 – 96.

Липа, Е. А., 2007. *Під захистом мурів.* Київ: Наш час.

Лисий, В. П., 2021. Збіг історичного і логічного в контексті викладу теорії та історії. *VIII методологічні читання – розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія*

Миколайовича Денисенка), сс.18-21. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Литвинчук, І. та Нагнибіда, Р., 2021. Оборонні укріплення міста Немирова як складова історико-містобудівної спадщини Східного Поділля. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», сс.83-95.

Логвин, Г. Н., 1959. *Замок в Меджибожі: пам'ятник архітектури 16 ст.* Київ: Держбудвидав.

Логвин, Г. Н., 1967. Луцкий замок. *Культура и искусство древней Руси*. Ленинград: и-во Ленинградского государственного университета, сс.102 – 107.

Луняк, Є., 2013. *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників*. Ніжин.

М. Н., 1890. Побожье в 17 и 18 вв.: к истории польского землевладения в Брацлавщине. *Киевская старина*, 9, сс.456 – 476; 10, сс.303 – 316; 12, сс.412 – 433.

Мальченко, О., 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – с.17 ст.* Київ.

Мальченко, О.Є., 1996а, Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі: к.14 – с.17 ст. *НЗ Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 1, сс.5 – 23.

Мальченко, О.Є., 1996б, Оборонна система Поділля, Брацлавщини, Київщини очима сучасників (15 – 18 ст.): огляд нарративних джерел. *НЗ Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 1, сс.24–48.

Мальченко, О.Є., 1996с, *Фортифікаційне будівництво на південно-східному українському порубіжжі: 15 – с.18 ст.* Дис. канд. іст. Київ.

Малый энциклопедический словарь, 1907. Т.І, вып. 2: Гальванохромиа — Кившенко). Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон.

Малый энциклопедический словарь, 1909а. Т.ІІ, вып. 4: Почва — Иссоп). Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон.

Малый энциклопедический словарь, 1909б. Т. II, вып. 3: Кигн — Початок. Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон.

Матвіїшин, Я., 2004. Живописні плани трьох українських замків-фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції. *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць.* Львів-Київ-Нью-Йорк. сс.195-200

Мацюк, О. Я., 1980. Замки і фортеці Поділля: проблематика наукового дослідження. *Подільська історико-краєзнавча конференція, (5-а),* сс.98 – 99.

Мацюк, О., 1993. Замки і фортеці України: стан та проблематика дослідження. *Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд. Матеріали.* Кам'янець-Подільський.

Мельник, К., 1887. На Днестровском «побережьи». *Киевская старина,* 8, сс.638 – 675.

Мовчан О. М., 2009. Місто. У: Смолій, В.А., ред., 2009. *Енциклопедія історії України : у 10 т, Т.6 : Ла — Мі.* Київ: Наукова думка.

Мой штетл, 2015. Городок. Хмельницькая область. [online] Доступно: <<http://myshtetl.org/khmelnitskaja/gorodok.html>> [Дата обращения 26 December 2019].

Нагнибіда Р., Литвинчук І., 2020. Формування оборонних укріплень літописного Плаву (Жванця) у XII—XVIII ст. *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles,* 12, сс.178—195.

Нельговский, Ю. А. и Годованюк, Е. М., 1986. Каменные замки западной Украины к.16 – 1 п.17 вв. – Архітектурное наследство, 34, сс.125 – 133.

Нельговский, Ю. П., 1979, Некоторые особенности замков Подольских земель Украины XVI — начала XVII вв. *Архитектурное наследство,* 27. сс.89—96.

Нельговський, Ю. П., 1971. Замок у Збаражі. *Українське мистецтвознавство,* Т.5, сс.199 – 205.

Оконченко, О. М. та Окунченко, І. В., 2020. Fortifications of the 16th-17th centuries of the castle in Yahllynytsia (Nahiryanka village, Chortkiv district, Ternopil

region). *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles*, 12, pp.196–209

Оконченко, О. М. та Окунченко, І. В., 2022. До питання графічної реконструкції дерев'яних елементів оборонних валів XVI – XVII ст. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Архітектура"*, 4 (2), сс.113–121.

Осетрін, М. та інш., 2021. Мультикритеріальний аналіз як метод обґрунтування вибору інженерно-планувальних рішень перетинів міських магістралей. *Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування*, 59, сс.215–231.

Отамановский, В. Д., 1946. *Винница как тип украинского города Южного Правобережья 14 – 17 вв.* Дис. канд. ист. наук. Москва.

Отамановский, В. Д., 1954. *Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши с.17 – к.18 вв.* Дис. док. ист. наук. Москва.

Панухник, О.В., 2004. Організаційно-економічний механізм розвитку малих міст у територіально-господарській системі регіону (на прикладі тернопільської області). Кандидат економічних наук. Тернопільська академія народного господарства Міністерства освіти і науки України.

Петришин, Г., 1993, Історичні системи укріплень в Україні. *Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали.* Кам'янець-Подільський, с.4.

Петришин, Г., 1996, До питання формування мережі міст України 14 – 19 ст. у європейському контексті. *Архітектурна спадщина України*, 2, т. 3, сс.56 – 88.

Петров, Н., 1891. *Подолія. Историческое описание.* Санкт-Петербург: Тип. Т-ва "Обществ. польза"

Петрунь, Ф. О., 1926. Степове Побужжя в господарськiм та військовiм укладi українського пограниччя: замітки до Броневського і Боплана. *Журнал науково-дослідних кафедр м.Одеси*, Т.2, № 2, сс.91 – 103.

Петрунь, Ф. О., 1928, Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу, *Східний світ*, 5, сс.155 – 175.

Петрунь, Ф. О., 1928. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу. *Східний світ*, 5, сс.155 – 175.

Петрунь, Ф. О., 1931. Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби. *Полуднева Україна*, сс.150 — 160.

Петрунь, Ф.О., 1926, Степове Побужжя в господарському та військовим укладі українського пограниччя: замітки до Броневського і Боплана. *Журнал науково-дослідних кафедр м.Одеси*, 2, Т.2, сс.91 – 103.

Пивовар, А. В., 2012. *Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях)*. Київ.: Академперіодика.

Пламеницька, О. А., 1993, Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля. *Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*, Кам'янець-Подільський, сс.5 – 8.

ПОСТАНОВА від 26 липня 2001 р. N 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України»

ПОСТАНОВА від 26 липня 2001 р. N 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України»

Прадідівська слава, 2018. *1649 р. План облоги Збаражжа* [online] Доступно: <https://www.pslava.info/ZbarazhM_1649Zbarazh,311821.html> [Дата звернення 19.05.2024]

Раковський, І., ред., 1930. *Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання*, Т.2: 3-Р. Львів Станіславів-Коломия: Рідна школа.

Рибчинський, О. В., 2019. Проблеми збереження середмістя історичного міста України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Архітектура"*, Vol. 1, iss. 1, сс.97–103.

Рибчинський, О. В., 2021. Безуспішні міста Барської околиці: Ялтушків, Межирів, Поросятків, Мар'янівка, Барок та Берлинці. *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications: collection of scholarly articles*, 14, pp.122–131.

Рибчинський, О.В., 2017. Формування і ревіталізація середмість історичних міст України. Доктор архітектури. Національний університет «Львівська політехніка».

Ричков, П. А., 2018, Просторова Еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць*, 6. Рівне: Дятлик М.С., сс.119-142.

Ричков, П., 2016. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII– XIX ст.). *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р.* Вінниця, сс.48–85.

Рожко, М. та Токарський, Ю., 1994, Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста: до питання інженерної реконструкції механізму підйому моста. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Т.227, сс.259 – 278.

Рожко, М., 2001. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Т.241, сс.299 – 316.

Рожко, М.Ф., 1994, Висотна забудова та поверховість у дерев'яному будівництві слов'янських «градів»: за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень пам'яток з наскельною забудовою. *Старожитності Русі-України*, Київ: Київська академія євробізнесу, сс.198-204.

Рожко, М.Ф., 1996, Заселеність українських Карпат у княжий період: 9 – 14 ст. *Народознавчі зошити*, 1, сс.37 – 47.

Рожко, М.Ф., 1997, Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*, Чернівці, сс.149 – 156.

Рудницький, А., 1993, Проблеми і завдання досліджень та охорони пам'яток фортифікаційної архітектури в сучасній Україні. *Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський.

Сас, П.М., 1988а, Замки східного Поділля с.16 ст. в системі оборони краю проти татарських нападів, *ВІК*, 6-а, с.12.

Сас, П.М., 1988б, Соціальна типологія міських поселень Поділля, Київщини і Волині в с.16 ст. та їх географія. *Проблеми економічної географії Поділля*, Кам'янець-Подільський, сс.149 – 151.

Сас, П.М., 1989. *Феодальные города Украины в к.15 в. – 60-х гг. 16 в.* Киев: Наукова думка.

Сачек, П., 2014. *Наполеон Орда і Україна: [альбом: до 205-річчя від дня народж.]*. Київ: Оранта Арт Бук; Львів: ЛННБУ.

Сварник, І., 1982. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, 9 (467), сс.84-100.

Свинко, Й., 2008. Подільська височина. У: Яворський, Г., та інш., ред., 2008. *Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т, Т. 3 : П — Я*. Тернопіль.

Сіцінський, Ю.Й., 1928, Оборонні замки західного Поділля: історично-археологічні нариси.

Скрипник, А., 2019. Погляд на проблему топонімичного роздвоєння. До питання назви фортифікаційної споруди у Кам'янці-Подільському. *Краєзнавство*, 3, сс.119-126.

Соснова, Н.С. та Тупісь, С.П., 2015. Проблеми містобудівного розвитку малих міст (на прикладі м. Тячева та смт Буштина Закарпатської області). Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Архітектура : збірник наукових праць, 836, сс.144-150.

Ставище та Ставищенщина, 2024. *Карти XVII-XX ст.* [online] Доступно: <<http://stav.pp.ua/index/karti/0-25>> [Дата звернення: 19.05.2024].

Старовинні карти України, 2024а. *Підбірка польських карт* [online] Доступно: <<https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/podborka-polskix-kart/>> [Дата звернення: 19.05.2024].

Старовинні карти України, 2024б. *Карти триверстовки (з прив'язкою для GPS)* [online] Доступно: <<https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trehverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/>> [Дата звернення: 19.05.2024].

Старовинні карти України, 2024с. *Карти двоверстовки* [online] Доступно: <<https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-dvuxverstovki/>> [Дата звернення: 19.05.2024].

Старовинні карти України, 2024d. *Карта Боплана* [online] Доступно: <<https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karta-boplana/>> [Дата звернення: 19.05.2024].

Хохонь, М.П., 2018. *Формування оборонних споруд монастирів Західної України у XVII- XVIII століттях*. Дисертація на здобуття наукового ступеня: кандидата архітектури. Спеціальність: 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Львів: НУ «ЛП».

Челеби, Э., 1961. *Книга путешествия. Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины*. Москва.

Черкес, Б.С., 1992. *Город и аграрная среда*. Львов: Світ.

Черкес, Б.С., 2008. *Національна ідентичність в архітектурі міста*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Чмиленко, Ф. О., та Жук, Л. П., 2014. *Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень»*. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ.

Чорновус, В., 1990, Дослідження замчища в Брацлаві. *Тези доповідей IX Вінницької обласної історикокраєзнавчої конференції, 9-а*, сс.61–63.

Чорновус, В., 1994, Урбаністика Галичини та Поділля доби середньовіччя та нового часу в контексті історії Великого кордону. *МК, (2-й), історіографія українознавства*, сс.195–198.

Чтения в историческом обществе Нестора летописца, 1903. Книга семнадцатая. Отдел 1. Киев.

Юрченко, П. Г. та Асеєв, Ю. С., 1950. Канівський замок. *Архітектурні пам'ятки*. Київ: вид. Академії архітектури УРСР, сс.86 – 88.

Яковлев, В., 1931. *Эволюция долговременной фортификации*. Москва: Госвоениздат НКО СССР.

ДОДАТКИ

Додаток А. Перелік скорочень, використаних у дисертації

Додаток Б. Історичні та сучасні назви населених пунктів, які фігурують у дисертації

Додаток В. Типологізація характеристик УФК

Додаток Г. Приклади результатів досліджень УФК по окремих містах

Додаток А. Перелік скорочень, використаних у дисертації

УФК – урбаністичний фортифікаційний комплекс

ВКЛ – Велике Князівство Литовське

КНД – комплексні наукові дослідження (згідно із ДБН А.2.2-14:2016 «СКЛАД
ТА ЗМІСТ НАУКОВО-ПРОЕКТНОЇ

ДОКУМЕНТАЦІЇ НА РЕСТАВРАЦІЮ ПАМ'ЯТОК

АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ)

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області

Додаток Б. Історичні та сучасні назви населених пунктів, які фігурують у
дисертації

м. Скала – смт Скала-Подільська, Тернопольської області

м. Кохангород – с. Коханівка, Вінницької області

м. Кам'янець – м. Кам'янець-Подільський, Хмельницької області

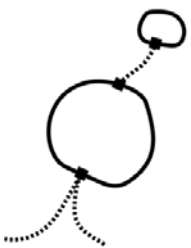
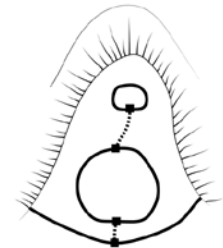

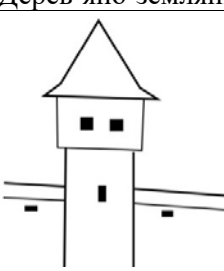

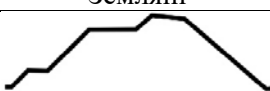
м. Плоскирів (м. Проскурів) – м. Хмельницький, Хмельницької області

м. Новоград – с. Верхівка, Ободівської сільської громади, Вінницької області

м. Рашків – с. Rașcov, raionului Camenca, Республіка Молдова

м. Межибож – смт Меджибіж, Хмельницької області

Додаток В. Типологізація характеристик УФК

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УФК		
За способом оборони		
Інтегрований	Автономізований	Комбінований
		
За способом формування		
Одночасовий	Різночасовий	
		
За матеріалами конструкцій оборонних споруд		
Дерев'яно-земляні	Муровані	Земляні
		

КОМПОЗИЦІЙНО-ПРОСТОРОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКФ

За складом та змістом

Простий <i>(двохкомпонентний)</i> замок+укріплене середмістя	Розвинутий		
	<i>Трьохкомпонентний</i> (замок+пригородок+ +укріплене середмістя)	<i>N-компонентний</i> (замок+укріплене середмістя+ +n укріплених передмість)	<i>N-компонентний</i> (простий або розвинутий УКФ+n інкастельованих сакральних чи громадських споруд)

За способом взаємодії з ландшафтом

Тип висотного домінування

Без чітко вираженого домінування		З чітко вираженим домінуванням	
Розташування на узвишші	Розташування в низині	Висотне домінування замку над середмістям	Висотне домінування середмістя над замком

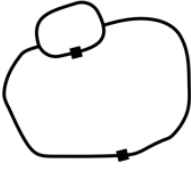

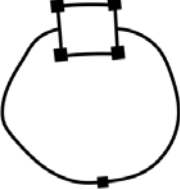
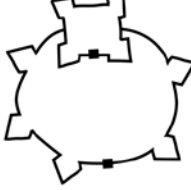
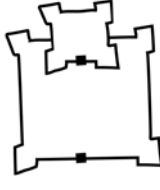

За способом взаємодії з водоймами

Розташування у меандрі річок	Розташування при злитті річок

За способом організації планувальної структури

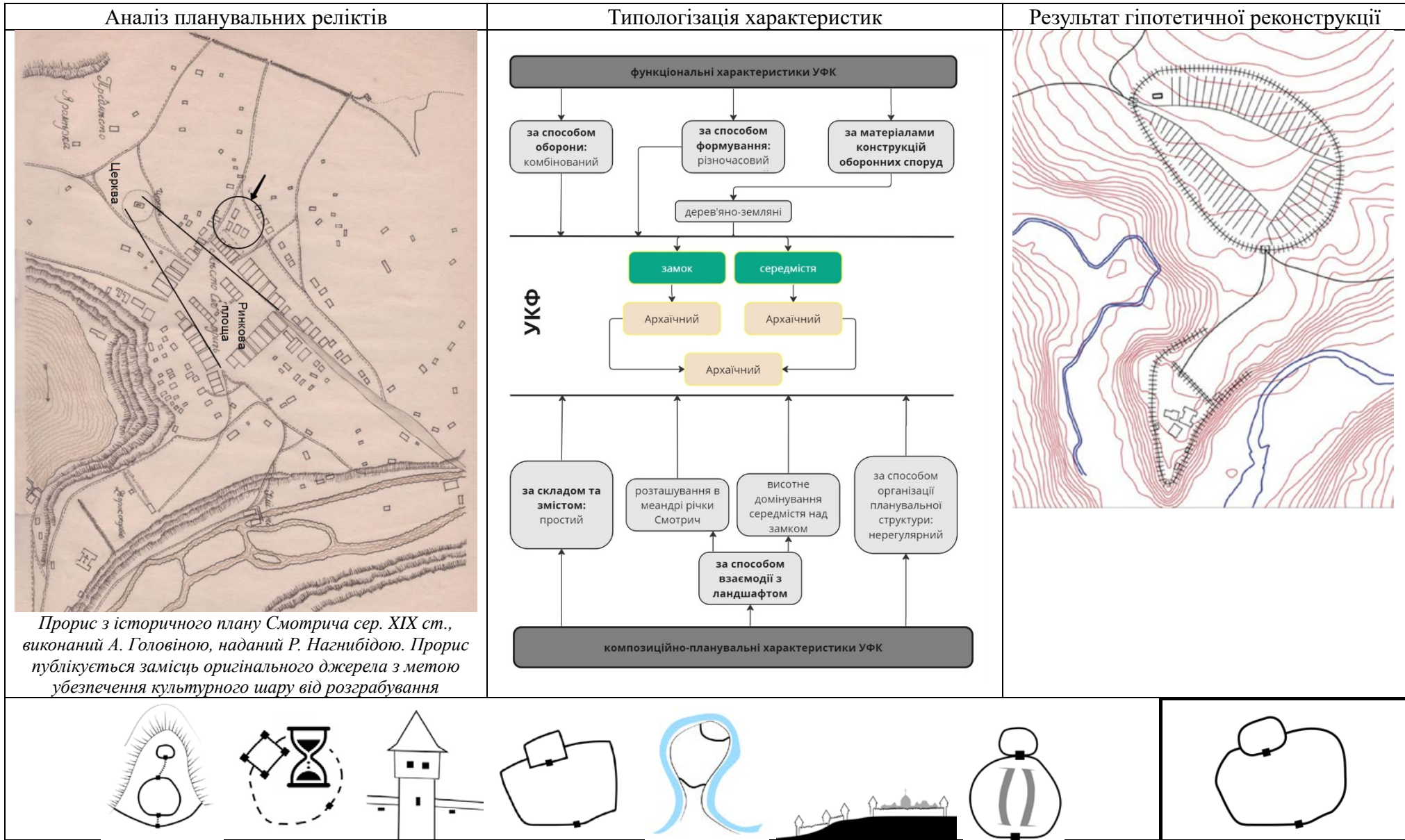
Нерегулярний	Регулярний

УЗАГАЛЬНЕНИЙ ТИП УФК ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЗВЕДЕНОГО АНАЛІЗУ

Архаїчний	Традиційний	З частковою модернізацією	З глибокою модернізацією	Прогресивний	Інноваційний
					
Приклади міст (подані у історичних назвах станом на XVII ст.)					
<p><i>м. Смотрич</i> <i>м. Бакота</i> <i>(ймовірно)</i></p>	<p><i>м. Скала-Подільська</i> <i>м. Хмільник</i></p>	<p><i>м. Брацлав</i> <i>м. Немирів</i> <i>м. Ожиговці</i> <i>м. Умань</i></p>	<p><i>м. Шаргород</i> <i>м. Межибож</i></p>	<p><i>м. Жванець</i> <i>м. Кохангород</i> <i>м. Ямпіль</i></p>	<p><i>м. Ладижин</i> <i>м. Рашків</i></p>

Додаток Г. Приклади результатів досліджень УФК по окремих містах

М. СМОТРИЧ

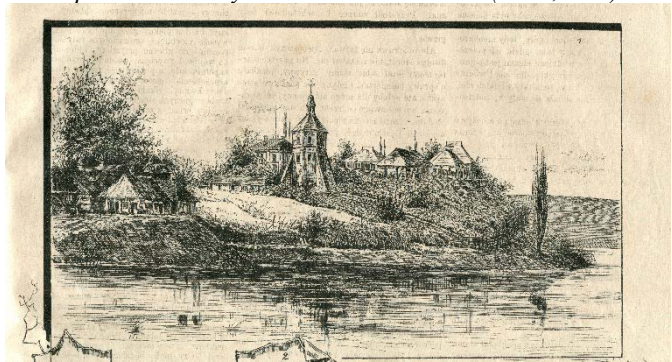

М. ХМІЛЬНИК

Найважна історична картографія та іконографія

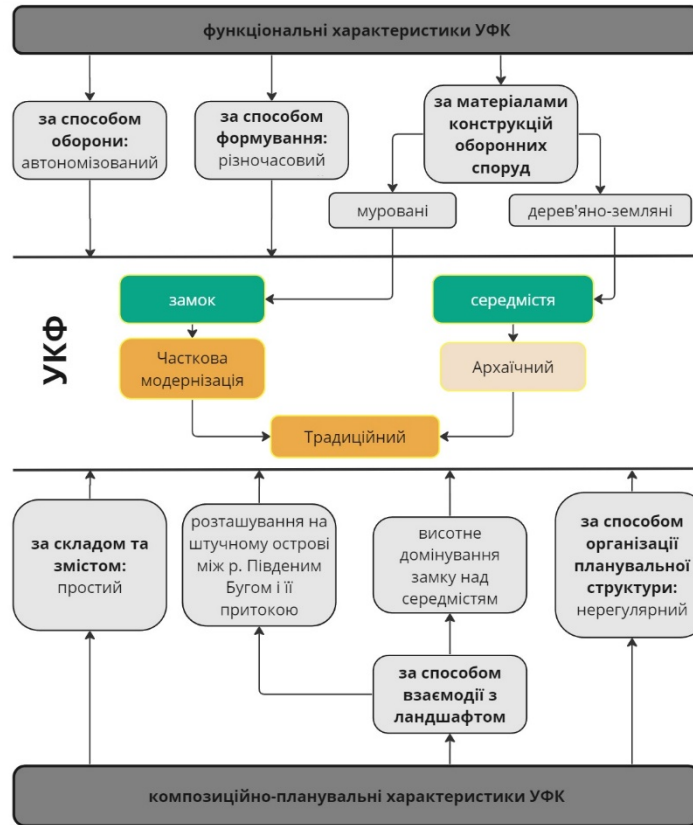

Фрагмент плану 1798 за П. Ричковим (2016, с.78)

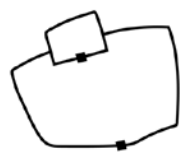
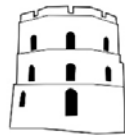
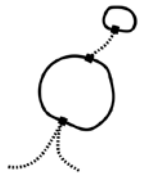
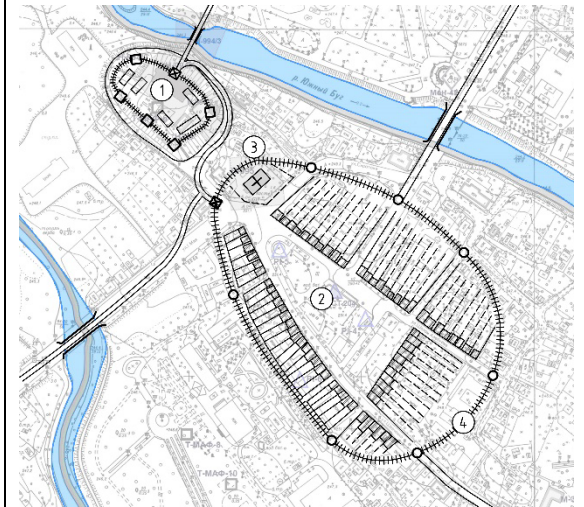

Вигляд замку за: Tygodnik ilustrowany. 1887. №228. S. 325

Типологізація характеристик

Результат гіпотетичної реконструкції

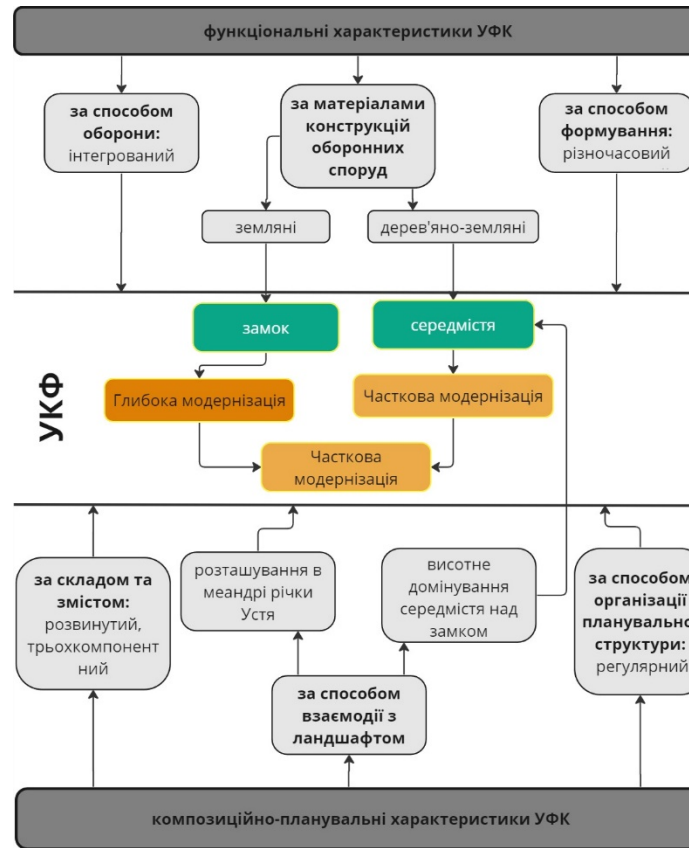
М. НЕМИРІВ

Наявна історична картографія

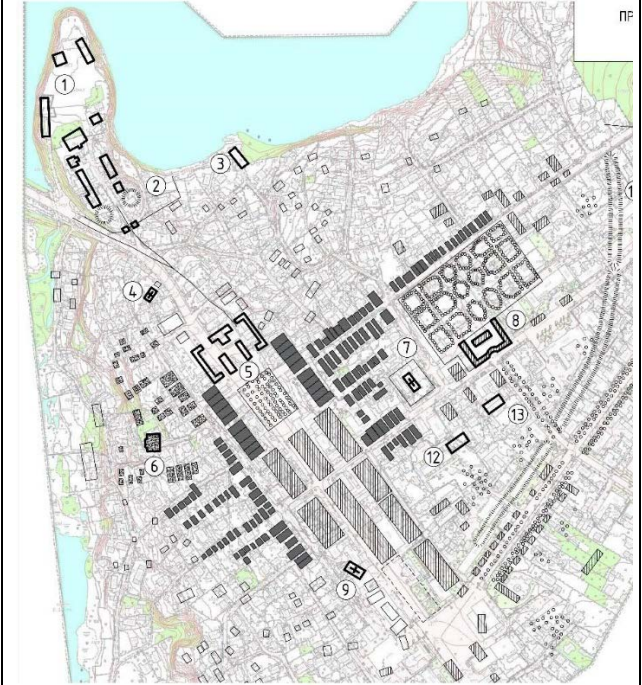

Прорис І. Литвинчука з історичного плану Немирова 1711, наданого Р. Нагнибідю. Прорис публікується замість оригінального джерела з метою забезпечення культурного шару від розграбування. (Литвинчук та Нагнибіда, 2021).

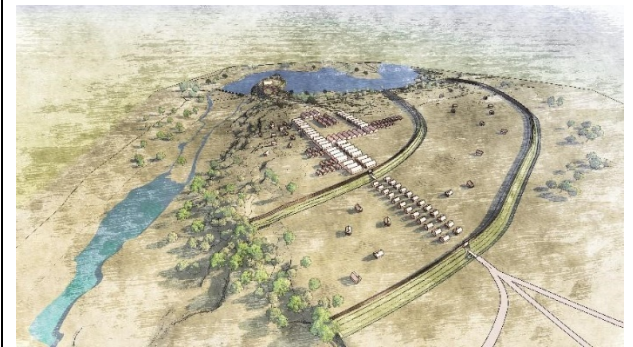
Типологізація характеристик

Результат гіпотетичної реконструкції

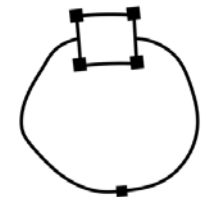
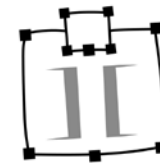
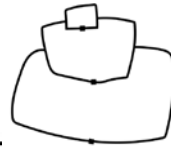
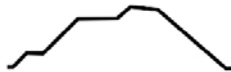
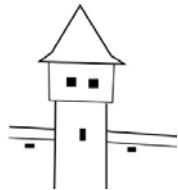

Результат комплексного історико-містобудівного дослідження із нанесенням втрачених містобудівних реліктів

Фрагмент історичного плану 1788. Подается за
П. Ричковим (2016, с.68)

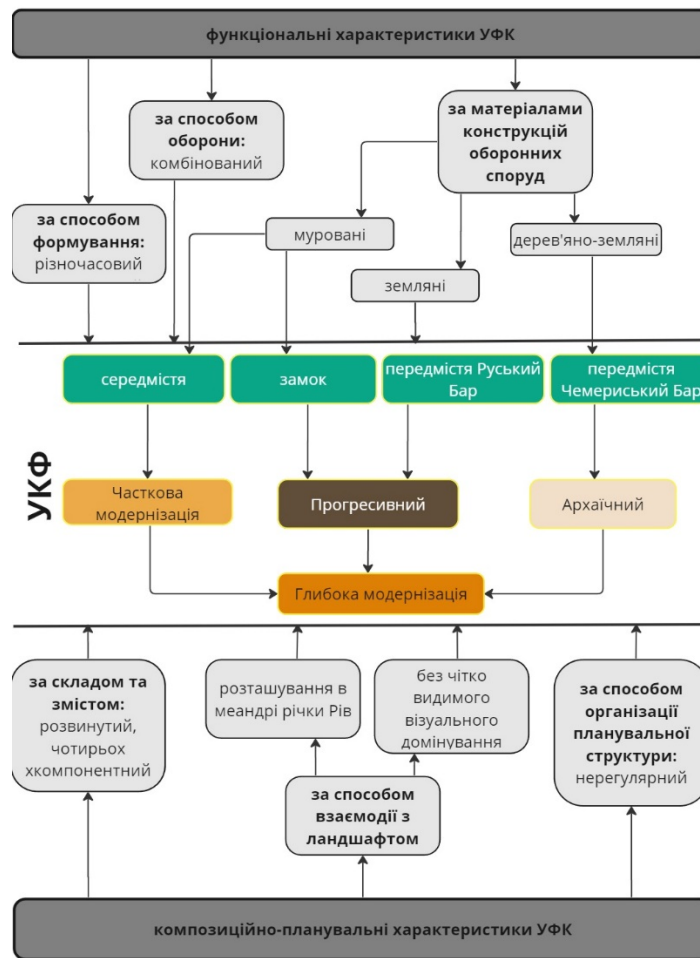
М. БАР

Наявна історична картографія та іконографія

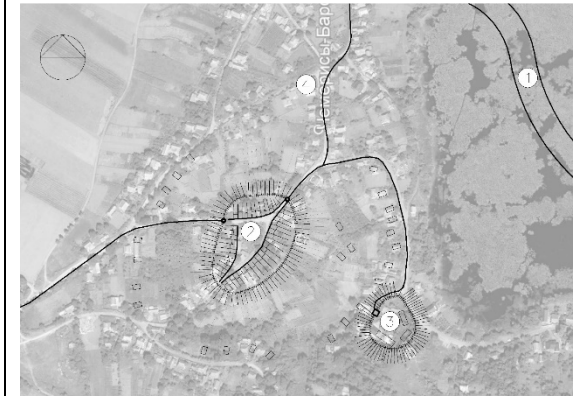

План м. Бару 1821 р. (з особистого архіву І. Литвинчука)

Типологізація характеристик

Результат гіпотетичної реконструкції

Ідентифікація реліктів УФК передмістя Чемериський Бар

Тривимірна реконструкція

